

พุทธจักรกับการเมืองในสมัยอยุธยา

จันทร์ฉาย กัคอริคม¹

1. คำนำ

เป็นที่เข้าใจกันทั่วไปว่า ในสมัยอยุธยานั้น พุทธจักรย่อมเป็นใหญ่ในทางธรรมและไม่ข้องเกี่ยวกับทางโลก แต่โดยความเป็นจริงแล้ว พุทธจักรมีความสัมพันธ์กับทางโลกโดยเฉพาะกับการเมืองอย่างหลีกเลี่ยงมิได้ ดังจะเห็นได้ว่า ปรัชญาธรรมคติพุทธได้ให้เหตุผลความชอบธรรมแก่การเมืองการปกครองเป็นพื้นฐานหนึ่งอันมั่นคงของการเมือง วัดเป็นปรากฏการกำบังจากราชภัย และเป็นทั้ง “ฐานปฏิบัติการ” เพื่อการชิงอำนาจรัฐ และชนชั้นพระ ได้รับการยกย่องเป็นอภิสิทธิ์ชนในสังคม

บทความนี้ จะแสดงความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างพุทธจักรกับอาณาจักร เพื่อเป็นข้อควรตระหนักถึงบทบาททางการเมืองของพุทธจักรที่นับว่าสำคัญว่าแอบแฝงไม่ปรากฏชัดแจ้งดังบทบาทของชนชั้นอื่นที่ได้ชื่อว่าเป็นอภิสิทธิ์ชนเช่นเดียวกัน

2. ปรัชญาธรรม : เครื่องกำหนดความชอบธรรมแห่งพระราชอำนาจ

ในสมัยอยุธยา ความชอบธรรมแห่งพระราชอำนาจย่อมอาศัยระบบความเชื่อถือในสมัยนั้นเป็นหลักในการอธิบายให้เหตุผลที่มาแห่งพระราชอำนาจ ศาสนาพุทธซึ่งเป็นศาสนาของชนส่วนใหญ่ในสังคมจึงมีส่วนให้เหตุผลตามหลักจริยธรรมเพื่อสร้างความชอบธรรมแก่ผู้ปกครองและระบอบการปกครองด้วย โดยนัยนั้นศาสนาพุทธย่อมมีบทบาททางการเมืองที่นับว่าสำคัญ

ศาสนาพุทธทั้งนิกายหินยานและมหายานมีทรรศนะแตกต่างกัน และต่างแสดงปรัชญาการเมืองโดยวิธีแทรกไว้ในวรรณกรรมศาสนา มากกว่าจะแสดงเรื่องหนึ่งเรื่องใดโดยเฉพาะ ดังคัมภีร์ของศาสนาพราหมณ์และศาสนาฮินดู

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับสังคมและการเมืองการปกครองน่าจะ ได้แก่ กฎแห่งกรรม และระเบียบแบบแผนตามกฎแห่งเหตุผล โดยหลักการที่ว่า “สิ่งทั้งปวงมีเหตุเป็นแดนเกิด” (นพดล ทิมพลา, 2522 : 25) พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศว่า “ทฤษฎีกรรมเป็นหลักความจริงที่เป็นไปตามกฎแห่งเหตุผลของ

¹ ศาสตราจารย์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ธรรมชาติ...กฎแห่งกรรมต้องอาศัยเจตนาของมนุษย์เป็นหลัก” (นพดล พิมพ์ลา, 2522 : 97) กฎแห่งกรรมสอนให้ผู้คนพึ่งตนเองและพึ่งพระธรรมคำสั่งสอนมากกว่าพึ่งพระผู้เป็นเจ้าของหรือเทวดา (พระไตรปิฎก, 2521 : 67) บุคคลทุกผู้ทุกนามย่อมมีความเสมอภาคกันแต่กำเนิด ความดีความเลวอันเกี่ยวกับคุณธรรมและความสามารถเป็นเครื่องกำหนดคุณภาพของบุคคลนั้น ๆ มากกว่าชาติกำเนิด (จำนงค์ ทองประเสริฐ, 2512 : 239-240)

วิถีชีวิตของชาวพุทธอยู่ภายใต้อำนาจแห่งกรรมลิขิตเท่านั้น พรหมลิขิตก็ดี เทพลิขิตก็ดี หรือลัทธิปุพเพกตเหตุก็ดี แม้จนถึง อิศวราภรณ์เหตุก็ดี ตามคติพราหมณ์และคติฮินดู ล้วนถูกปฏิเสธโดยสิ้นเชิง

คติพุทธหินยานถือว่า การมีผู้นำเป็นความจำเป็นยิ่งของสังคม เพราะผู้นำเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองปวงชนจากผองภัยและศัตรูจากภายนอก และผดุงไว้ซึ่งความเที่ยงธรรมเพื่อให้บังเกิดความสงบสุขและระเบียบแบบแผนในสังคม ประชาชนเป็นผู้เลือกและแต่งตั้งหรือสมมุติผู้ที่มีความสามารถให้เป็นผู้นำ ถือเป็นผู้นำโดยมหาชนสมมติ อัครัญญสูตร ซึ่งเป็นพระสูตรหนึ่งในพระไตรปิฎกได้แสดงคตินิยมดังกล่าว (พระไตรปิฎก, 2521 : 71-88) แต่ทั้งนี้ก็ได้หมายความว่า ศาสนาพุทธยอมรับเทวนิยมและคตินิยมอวตาร เพียงแต่ศาสนาพุทธยึดคตินิยมนั้น ๆ เป็นตัวอย่างเชิงอุปมาอุปไมย เทวดาในความหมายของศาสนาพุทธมีสามประเภท โดยถือคุณธรรมเป็นเกณฑ์ คือ

- 1) สมมติเทวดา คือ เทวดาโดยสมมติ ได้แก่ผู้นำ
- 2) อุบัติเทวดา คือ เทวดาโดยกำเนิดด้วยอำนาจภาพความดีที่ได้สร้างไว้
- 3) วิสุทธิเทวดา คือ พระอรหันต์ (สุวรรณ เพชรนิล, 2522 : 227)

แม้พระไตรปิฎกจะพรรณนาความศักดิ์สิทธิ์และความอัศจรรย์ของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์โดยถือว่าเป็นพระมหาบุรุษ แต่ศาสนาพุทธนิกายหินยานได้เห็นว่า พระมหาบุรุษมิได้หมายถึงผู้นำโดยตรง และผู้นำที่ทรงธรรมเป็นได้แต่เพียงสมมติเทวดาเท่านั้น คตินิยมนี้แตกต่างจากคติพุทธมหายาน เพราะทั้งสองนิกายต่างมีอุดมคติและคติพระโพธิสัตว์ที่แตกต่างกัน คติพุทธมหายานมีหลักธรรมใหญ่มุ่งให้ผู้คนหมายพึ่งพระโพธิสัตว์และปรารถนาที่จะบำเพ็ญคุณงามความดีเป็นบุญบารมีเพื่อเป็นพระโพธิสัตว์มากกว่าจะบรรลุผลสู่ปรินิพพาน ผู้ประกอบคุณงามความดีได้ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลเสมอเหมือนเป็นพระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นอนาคตพุทธเจ้า ผู้นำหมายถึง อริยบุคคล หรือ “ผู้มีบุญ” ผู้นำเพ็ญบุญบารมีโดยเฉพาเทศบารมีมาหลายอดีตชาติแล้ว และยอมเป็นทวยบุตรแห่งทวยเทพ (Son of Gods) จุตีลงมาถือปฏิสนธิเพื่อปกครองมวลมนุษย์ตามเทวมิติแห่งทวยเทพทั้ง 33 พระองค์ (De Bary, 1958 : 183; จำนงค์ ทองประเสริฐ, 2512 : 346-349) ผู้นำมีสถานะเป็นเทพ พระโพธิสัตว์และอริยบุคคล ชาติกำเนิดของผู้นำจึงมีทิพยภาวะและพุทธภาวะ

ปรัชญาการเมืองของสมัยอยุธยาได้ยอมรับคตินิยมผู้นำของศาสนาพุทธทั้งสองนิกาย พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยาทรงเป็นสมมติเทพ พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติหนึ่ง ทรงเป็นเทวบุตรแห่งทวยเทพ แม้จนถึงเป็นพระพุทธเจ้า หรือผู้สืบพระพุทธเจ้า

พระชาติกำเนิดในอุดมคติคือ ทิพยภาวะแห่งพระชาติกำเนิดของพระโพธิสัตว์และพระพุทธเจ้า ทิพยภาวะและวิธีการจุติลงมาถือปฏิสนธิย่อมได้รับอิทธิพลของคติพราหมณ์และคติฮินดูและปรากฏในตำนาน วรรณกรรม ลักษณะพิธีกรรม ธรรมเนียมประเพณีและระเบียบปฏิบัติในราชสำนักและพระบรมนามาภิไธย (จันทร์ฉาย ภัคอุทิศ, 2528)

อย่างไรก็ตาม แม้พระมหากษัตริย์จะทรงอ้างทิพยภาวะและพุทธภาวะในการสร้างความชอบธรรม แต่ความชอบธรรมนั้นจะยั่งยืนนานเพียงใดย่อมขึ้นอยู่กับวิธีการปกครองด้วย ศาสนาพุทธได้แสดงปรัชญาการเมืองการปกครอง ในลักษณะการยอมรับความจริงโดยเน้นการถือศีล 5 ศีล 8 การถือหลักขันติธรรม การประนีประนอมประสานผลประโยชน์ในสังคมตามหลักพรหมวิหารสี่ (พระไตรปิฎก, 2521 : 162-174) เป็นการแสดงหลักการอยู่ร่วมกันโดยสันติโดยเน้นความเสมอภาคในสังคมและปฏิเสธการปกครองที่มีลักษณะเอกราชปไตย

การปกครองในอุดมคติของศาสนาพุทธทั้งสองนิกาย คือ การปกครองโดยธรรม คติพุทธหินยานถือว่า ธรรมย่อมค้ำจุนโลกและย่อมอยู่เหนือผู้นำ ผู้นำผู้ทรงคุณธรรมเป็นผู้ทรงธรรมตามคติพราหมณ์และคติฮินดู ปรากฏความโดยละเอียดใน "จกัถวัตตีสสูตร" "มหาสุทฺถสสนสูตร" (พระไตรปิฎก, 2512 : 48 และ 169) โดยแสดงให้เห็นว่า การเป็นจักรพรรดิราชนั้นเป็นไปโดยเหตุชนะด้วยธรรม มิได้ชนะด้วยพลังกำลัง **มิลินทปัญหา** ได้แสดงธรรมนครว่า เป็นพระนครอันประกอบด้วยหลักธรรม จักรพรรดิราชในอุดมคติ คือ จักรพรรดิอโศกมหาราช (พ.ศ. 275-310) ผู้ชนะข้าศึกโดยแผนธรรมวิชัยมากกว่ายุทธวิชัย (จำนงค์ทองประเสริฐ, 2512 : 241) จักรพรรดิอโศกทรงปกครองจักรวรรดิโดยอาศัยทั้งพุทธจักรและอาณาจักร พระองค์ทรงถือเป็นที่ว่าต้องทรงอุปถัมภ์ศาสนจักรโดยสร้างพุทธาวาส สังฆาวาส พร้อมด้วยปัจจัยสี่ แก่คณะสงฆ์ เผยแพร่หลักธรรม และสังคายนาพระไตรปิฎกและพระวินัยสงฆ์ (สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514a : 47)

คติพุทธหินยานถือว่า ผู้นำมาจากการเลือกและสมมติโดยประชาชน การปกครองโดยมติเห็นชอบของประชาชนและการกำหนดให้ผู้นำปกครองโดยธรรมย่อมเป็นเสมือนการผูกพันต่อประชาชนที่เรียกว่า สัญญาประชาคม ผู้นำใดมิได้ปฏิบัติธรรมหรือหน้าที่ให้ถูกต้อง ประชาชนย่อมมีสิทธิ์ล้มล้างผู้นำผู้นั้นและเลือกผู้อื่นเป็นผู้นำต่อไปได้ หลักการนั้นปรากฏชัดเจนในคัมภีร์ ชาดกและวรรณกรรมศาสนาที่ล้วนแสดงตัวอย่างลักษณะระบอบทราชาธิปไตย และแสดงผลอันเป็นโทษมหันต์ของระบบ เป็นการแสดงเหตุและผลตามกฎแห่งกรรมโดยการยกตัวอย่างประกอบเพื่อสั่งสอนชนชั้นผู้ปกครองอย่างแอบแฝง และเตือนประชาชน

ให้ระลึกเสมอถึงหน้าที่อันถูกต้องต่อกันบนพื้นฐานแห่งสัญญาประชาคม ซาดกตัวอย่างที่ขึ้นชื่อรู้จักกันดีคือ มหาสุปินชาดกซึ่งแสดงลักษณะการปกครองที่ไม่เป็นไปโดยธรรม เป็นการแสดงให้เห็นเป็นตรงกันข้ามว่าการปกครองในอุดมคติควรมีลักษณะใด (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ, 2465 : 173-209)

คติพุทธมหายานได้แสดงการปกครองในอุดมคติแบบเดียวกันกับคติพุทธหินยาน คติพุทธมหายานถือว่า ทวยเทพ 33 พระองค์เป็นผู้ทรงมีพระเทวมติเห็นชอบแต่งตั้งให้ทวยบุตรแห่งทวยเทพเป็นผู้นำ ถ้าผู้นำมิได้ปกครองโดยธรรม ทวยเทพย่อมลงโทษและดลบรรดาลให้บ้านเมืองเผชิญภัยพิบัติ นานัปการ และประชาชนย่อมมีสิทธิล้มล้างอำนาจผู้นำนั้นเพื่อสนองพระประสงค์แห่งทวยเทพนั่นเอง (De Bary, 1958 : 182) สุวรรณประภาสัตตมสูตร (Suvarnprabhasottama Sutra) แสดงความโดยละเอียดใกล้เคียงกับ “คำพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา” และลักษณะเมืองหายนะตามคตินิยมที่ปรากฏในตำนานพงศาวดาร และวรรณกรรมไทย

อาจจะกล่าวได้ว่า ศาสนาพุทธย่ำลึทธิของประชาชนในการล้มอำนาจผู้ปกครองที่มีได้ประพฤติธรรมแต่ในภาคปฏิบัติ ในสมัยอยุธยา ผู้ล้มล้างอำนาจส่วนใหญ่มิใช่ประชาชน หากแต่เป็นชนชั้นปกครองเองผู้อ้างถึงสัญญาประชาคมที่ผู้ปกครองเดิมละเมิด เป็นเหตุสมควรและถูกต้องที่จะต้องล้มล้างอำนาจนั้นเสีย การอ้างเช่นนั้นเป็นการอธิบายให้เหตุผลแก่ประชาชนให้ยอมรับการเปลี่ยนแปลงนั้นว่าถูกต้องชอบธรรม ความชอบธรรมและจริยธรรมในการปกครองจึงเป็นทั้งเครื่องสร้างและทำลายความชอบธรรมให้แก่อำนาจที่ได้มาและสูญไป พรรคชนของทั้งสองนิกายที่มีต่อผู้นำเช่นนั้น แสดงบทบาทและสิทธิของประชาชนที่มีต่อบ้านเมืองมาก และแสดงวิธีการปกครองบ้านเมืองอันใกล้เคียงกับคติพราหมณ์และคติฮินดู กล่าวคือ การที่ผู้นำมิได้ทรงปฏิบัติราชกิจตามหน้าที่อันถูกต้องย่อมถือได้ว่าเป็นกษัตริย์ที่ไม่ทรงธรรม ธรรมในที่นี้คือหน้าที่ตามวาระอันควรประพฤติปฏิบัติอย่างถูกต้อง

ปรัชญาการเมืองการปกครองของสมัยอยุธยา มีลักษณะผสมผสานคตินิยมต่าง ๆ ของวัฒนธรรมอินเดีย และได้ตีความ “ธรรม” เป็นหลายความหมาย ที่สำคัญคือ การตีความว่าธรรมเป็นเครื่องกำหนดพระราชจริยวัตรและวิธีการปกครอง คำว่า “ธรรม” ที่ถูกใช้อ้างอิงมากคือ คีล 5 คีล 8 กุศลกรรมบถ การขจัดอคติ 5 ประการ ทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร ทศบารมี และสังคหธรรม ศาสนาพุทธได้อุโลมเห็นพ้องกับการปกครองโดยธรรมดังกล่าวผสมผสานกับธรรมตามคติพุทธ และถือว่า ทศพิธราชธรรมเองนั้นมีคุณค่าความหมายเทียบเท่ากับทศบารมี การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เพื่อความพร้อมในการบรรลุถึงพระโพธิญาณนั้นเปรียบเสมือนกับการประกอบคุณงามความดีตามจริยธรรมโดยพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์สมมติตามคติพุทธมหายาน ทศบารมี เป็นหน้าที่ทางธรรม ทศพิธราชธรรม เป็น

ธรรมหรือหน้าที่อันถูกต้องทางโลกที่พระมหากษัตริย์พึงประพฤติปฏิบัติในการปกครองอาณาจักรและศาสนจักรเพื่อความถึงพร้อมในการที่จะทรงเป็นจักรวรรดิราชผู้ทรงธรรม

ผู้ปกครองต้องประพฤติตนเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีผู้ "ทรงธรรม ทรงศีล" โดยยึดถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะ อย่างน้อยที่สุดต้องเป็นผู้ถือศีล 5 ศีล 8 พังงธรรมและสมาทานศีล ตลอดจนประพฤติตนเป็น "ธรรมราชา" ผู้ตั้งมั่นในสุจริตธรรมทั้งกายวาจาและใจ พระธรรมสาตรา ซึ่งเป็นแม่บทแห่งกฎหมายสมัยอยุธยา ได้กำหนดหน้าที่ทางธรรมของพระมหากษัตริย์ เป็นส่วนหนึ่งของพระราชานุกิจว่า เมื่อทรงตั้งบรรทมแล้วต้องทรง "นมัสการพระศรีรัตนไตร" ก่อน (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2489 : 1-3) พระราชานุกิจใน **กฎมณเฑียรบาล** ก็กำหนดว่า เมื่อเวลา "3 นาฬิกา" และเวลา "11 นาฬิกา" (กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1, 2516 : 130-131) ต้องเสด็จหอบพระ มาตราที่ 84 ได้กำหนดให้ขุนนางฝ่ายหน้าฝ่ายในต้องเฝ้าที่หอพระด้วย (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, 2516 : 105) เพื่อเป็นพยานในการที่พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจทรงธรรมอย่างสม่ำเสมอทุกวัน แม้เวลา "5 ทุ่ม" พระราชานุกิจของ **กฎมณเฑียรบาล** ก็กำหนดให้มีการ "เบิกโหรราชบัณฑิตย์" เพื่อจะทรง "สนทนาธรรม" ด้วย (กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1, 2516 : 130-131) พระราชานุกิจในสมัยอยุธยาเท่าที่มีหลักฐานในเอกสารต่างชาติล้วนระบุพระราชภารกิจทางธรรมดังกล่าว (O' Kane, 1972 : 139-145; หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, 2515 : 418-419) ผู้นำผู้ทรงธรรม คือปราชญ์ในทางธรรมผู้สามารถที่จะเผยแพร่ศาสนา ซึ่งจักเป็นคุณประโยชน์แก่อาณาจักรและพุทธจักร อีกทั้งผู้นำย่อมมีหน้าที่อุปถัมภ์ค้ำจุนเกื้อหนุนพุทธจักรให้ตั้งมั่นด้วยการสร้างพุทธาวาส สิ่งฆราวาส เอื้ออำนวยปัจจัยสี่ และลาภยศสักการแก่พุทธจักร ศิลาจารึก ดำนันทพงศาวดาร วรรณกรรม ทั่วไป ล้วนเต็มไปด้วยพระราชกรณียกิจทางธรรม ซึ่งเป็นเครื่องแสดงถึงการที่ทรงตระหนักในหน้าที่ทางธรรม และเป็นประจักษ์พยานหลักฐานอันหนักแน่นเป็นที่ประจักษ์แก่มหาชน การสดุดีเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ก็นิยมอ้างธรรมดังกล่าว

การปกครองโดยธรรม มิได้เป็นแต่เพียงอุดมคติเท่านั้น หากแต่ได้มีการยึดถือปฏิบัติสุดแต่พระราชนิยมและพระราชอัธยาศัยด้วย แต่การละเลยหลักการสำคัญย่อมเป็นสิ่งที่สุดวิสัยและมักมีผลร้ายต่อรัชกาลนั้น ดังเช่น คตินิยมอันคาดหวังให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภก ได้แสดงเจตนารมณ์อันแน่วแน่ให้ประจักษ์ชัดในครั้งที่เกิดกบฏมักกะสันขึ้นใน พ.ศ. 2229 กบฏนั้นมีจุดประสงค์ที่จะให้สถาบันกษัตริย์และประชาชนเข้ารับเป็นอิสลาม แต่กบฏล้มเหลว แม้แต่มีชนชั้นนารีเองก็ตระหนักดีถึงหลักการนั้น การชิงราชย์ใน พ.ศ. 2231 ก็เป็นอีกกรณีหนึ่ง เมื่อเอกสารชาวฝรั่งเศสทั้งที่เป็นเอกสารลับและประเภทจดหมายเหตุ ระบุต้องตรงกันว่า เหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดการชิงราชย์นั้นมาจากข่าวลือเรื่องฟอลคอนและทหารฝรั่งเศสจะสนับสนุนให้สมเด็จพระนารายณ์เข้ารับ ชาวลือนั้นเป็นข้ออ้างให้กลุ่มพระเพทราชาสามารถเกลี้ยกล่อมประชาชนและพุทธจักรให้สนับสนุนการชิงอำนาจ ศาสนาจึงนับเป็นปัจจัย

สำคัญสะท้อนความเชื่อมั่นและความคาดหวังของประชาชนที่มีต่อองค์พระมหากษัตริย์และความชอบธรรมแห่งราชบัลลังก์นั้น ส่วนหนึ่งย่อมมาจากการที่องค์พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์เอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก แม้จะทรงอุปถัมภ์ศาสนาอื่นใด การสนับสนุนนั้นต้องไม่ขัดต่อหลักการใหญ่คือ การสนับสนุนพุทธจักรเป็นสำคัญ (ดูตัวอย่างใน Le Blanc, 1688 ; Hutchison, 1968, Launay, 1920)

การอ้างธรรมในการปกครอง และในการเจริญพระราชจริยวัตร ย่อมมีความหมายถึงการปกครองที่อาศัยหลักจริยธรรมเป็นส่วนประกอบอันสำคัญยิ่งนั่นเอง โดยนัยนี้ อาจจะสามารถกล่าวได้ว่า พุทธจักรย่อมเป็นพื้นฐานอันมั่นคงแห่งอำนาจของอาณาจักรในแง่ที่ถือว่า ผู้ปกครองและระบอบการปกครองที่ดีต้องปกครองโดยธรรมตามคติพุทธ

3. พุทธจักร : สถานภาพอันสูงส่ง

ศาสนาพุทธมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตชาวอยุธยาเพียงใด สังเกตได้จากสถานภาพอันสูงส่งของพุทธจักรเอง พระราชพงศาวดารและตำนานล้วนเรียกผู้อยู่ในสมณเพศรวมกลุ่มกับพราหมณ์ว่า “สมณพราหมณาจารย์” นโยบายแห่งรัฐอยุธยาที่กำหนดเป็นหน้าที่ว่า ต้องปกป้องรัฐสีมาและสมณพราหมณาจารย์ ล้วนเห็นว่า “มิให้สมณพราหมณาจารย์เดือดร้อน” ย่อมสะท้อนความสำคัญของพระซึ่งถือเป็น “ธรรมทายาท” ผู้สืบต่อพระบรมพุทธศาสนา เป็นผู้ทรงคุณวุฒิสูงทรงคุณธรรมและมีเหตุผลเหนือกว่าสมรवास พุทธจักรย่อมเป็นที่เคารพนับถือมิได้ยิ่งหย่อนไปกว่าสถาบันกษัตริย์

สถานภาพอันสูงส่งของชนชั้นพระเป็นสถานะอันพิเศษสุด ไม่มีกฎหมายใดได้ถูกตราขึ้นเพื่อปกครองคณะสงฆ์โดยตรง กฎหมายบ้านเมืองล้วนกำหนดโทษผู้ “ละเมิด” พระ และได้คุ้มครองชีวิตของพระเยี่ยงอย่างบุชโยบุคคล ดังเช่น มาตราที่ 32 แห่งพระไอยการลักษณะวิเวกดำดี ได้ระบุว่า ถ้า “วิเวกดำดีพินแห่ง” พระจนบาดเจ็บสาหัส ผู้นั้นจะต้องโทษหลายสถานตามความหนักเบาของการตีพิน โทษสูงสุดคือ “ตัดนิ้วมือขวาเสียจนสิ้นนิ้ว แล้วให้ทำแผลอยเสีย” (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, 2506 : 199) แม้แต่องค์พระมหากษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจเป็นล้นพ้นก็ทรงถ่อมพระองค์และทอดทูลพระ เมื่อจะทรงมี “ปุจฉาวิสัจชนา” กับพระเถระผู้ใหญ่ ย่อมจะทรงเรียกพระองค์เองว่า “ข้าพระพุทธเจ้า” (ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา, 2510 : 34) พระจึงนับเนื่องได้ว่าเป็นชนชั้นพิเศษที่ละเมิดมิได้ แม้พระรูปใดกระทำผิดเป็นความอาญาต่อบ้านเมือง ฝ่ายอาณาจักรต้องให้ฝ่ายพุทธจักรเป็นผู้สืบพระรูปนั้นให้พ้นผ้ากาสาหวัดสรักก่อน และมอบตัวให้แก่ฝ่ายบ้านเมือง สถานะอันสูงส่งนี้เสมือนเป็นสถานะอันอยู่เหนือกฎหมาย และมีลักษณะพิเศษควรแก่การพิจารณา

เมื่อพิจารณาวิธีการเข้าสู่ชนชั้นพระแล้ว จะเห็นได้ว่า วิธีการปราศจากขั้นตอนยุ่งยากที่อาจเป็นอุปสรรคด้วยเหตุชาติกำเนิด คุณวุฒิ และวัยวุฒิ แม้พุทธวินัยกำหนดข้อห้าม ก็เป็นข้อห้ามที่ถูุกกำหนดขึ้น

ในกรณีสุดวิสัยเท่านั้น เช่น การกระทำปิตุฆาตมาตุฆาต เป็นต้น การบวชเปิดกว้างแก่ทุกชนชั้นให้บวชอยู่ร่วมกันอย่างเสมอภาค และเปิดโอกาสให้ลูกได้ตามอัธยาศัย การเข้าหรือออกจากชนชั้นนี้จึงเกือบจะไม่มีเงื่อนไข คือ 227 ข้อเป็นเครื่องกลั่นกรองผู้ที่ครองผ้ากาสาวพัสตร์ได้ดีว่า ถ้าถือศีลมิได้ครบถ้วน ผู้นั้นย่อมจะ “ลาสิกขาบท” อย่างไรก็ตาม การบวชเรียนถือเป็นขั้นตอนสำคัญของชีวิตที่จะก้าวจากวัยเยาว์สู่วัยผู้ใหญ่ที่จะดำเนินชีวิตต่อไปโดยความไม่ประมาท พระมหากษัตริย์ได้ทรงเป็นผู้นำในประเพณีนิยมนี้โดยถือเป็นขั้นตอนสำคัญของพระราชวงศ์ก่อนที่จะทรงเฉลิมพระอิสริยยศ หลักฐานประวัติศาสตร์มีตัวอย่างปรากฏ “การเสด็จออกมหาภิเนษกรม” ของพญาลิไท พระเจ้าติโลกราช สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เป็นต้น ชนชั้นพระย่อมได้รับการยกย่องอย่างสูงมาช้านาน เครื่องแสดงออกถึงการปฏิบัติบูชาและการยกย่องนั้นมีหลายวิถีทาง ที่นับว่าสำคัญคือ การยกย่องด้วยการสถาปนาให้มีสมณศักดิ์ การถวายอุทิศ สรรพสิ่งกำลังข้างม้าพาหนะและผู้คนแก่พุทธจักรและการกำหนดอภิสิทธิ์แก่ชนชั้นพระ

3.1 สมณศักดิ์

ชนชั้นพระมีสมณศักดิ์ตามลำดับชั้นเช่นเดียวกับชนชั้นอื่นในสังคมอยุธยา แต่เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่มีเอกสารหลักฐานอันใดที่แสดงทำเนียบศักดิ์นาพระโดยนิตินัย การสืบค้นทำเนียบศักดิ์นาพระต้องใช้หลักฐานอื่นได้แก่ ศิลางารึก จดหมายเหตุ พระตำราบรมราชูทิศ บรรดาเอกสารพระราชปุจฉาครั้งกรุงศรีอยุธยาที่ยังเหลือตกทอด 13 ฉบับ และพระราชพงศาวดารฉบับความต่าง ๆ

จารึกสุโขทัย แสดงสมณศักดิ์อันชัดเจนตั้งแต่ พ.ศ. 1828 จนถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 21 ตั้งแต่แรกเริ่ม สมณศักดิ์สุโขทัยคงจะมีเพียงชั้นสูงสุดเป็นมหาเถร รองลงมาคือเถรและครูตามลำดับ เมื่อได้รับอิทธิพลพุทธศาสนาแบบลังกา สมณศักดิ์สุโขทัยคงจะได้รับอิทธิพลแบบลังกา ดังเห็นได้จากการมีตำแหน่งสังฆราช และราชทินนามแบบลังกาหรือแบบผสมผสานกับแบบไทย

บรรดาศิลางารึกที่แสดงหลักฐานการสถาปนาสมณศักดิ์ในสมัยต้นอยุธยา (ดูตัวอย่างในประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา, 2510)¹ ได้ทำให้เกิดข้อควรคิดว่า สมณศักดิ์น่าจะมาแล้วตั้งแต่แรกสถาปนากรุงศรีอยุธยา และน่าจะได้แบบอย่างสุโขทัยหรือดัดแปลงแบบอย่างสุโขทัย¹ หรือมีแบบอย่างของตนเอง ต่อมาความเติบโตใหญ่ของบ้านเมืองและความยิ่งใหญ่ของพุทธจักรน่าจะมีส่วนทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องกำหนดสมณศักดิ์เพื่อเป็นการกำหนดลำดับชั้นของการบังคับบัญชาคณะสงฆ์อย่างเป็นระเบียบแบบแผน แต่ทำเนียบศักดิ์นาพระมิได้มีปรากฏเหลือตกทอดให้ศึกษา พระราชพิธีประจำที่ตาม **กฎมณเฑียรบาล** ไม่ปรากฏบทกทของภิกษุสงฆ์ อันจะเป็นหนทางให้สืบค้นความเป็นมาของสมณศักดิ์

¹ เปรียบเทียบศิลาจารึกสุโขทัยตั้งแต่หลักที่ 9 เป็นต้นไปกับจารึก หลาเงิน และหลาทองอันปรากฏในประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา

พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ได้กำหนดทำเนียบศักดินาพระแต่เพียงสังเขป ไม่มีรายละเอียดตามลำดับยศศักดิ์ให้สมกับความเป็นสถาบันหลักหนึ่งแห่งสังคม มาตราที่ 27 กำหนดศักดินาพระโดยถือความ "รัฐธรรม" เป็นเกณฑ์ (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1, 2516 : 315) แต่มาตรานี้กำหนดศักดินาเฉพาะของตำแหน่งพระครู พระและสามเณร เท่านั้น ไม่มีการกำหนดศักดินาของตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ พระสังฆราชาและพระครูหัวเมือง นับเป็นเรื่องที่ควรพิจารณาว่า ถ้าสมัยอยุธยา**มีพระโอยการกำหนดตำแหน่งนาทหารหัวเมืองได้** น่าจะมีพระโอยการตำแหน่งนาพระด้วย การมีทำเนียบศักดินาเพียงมาตราเดียวใน**พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง**น่าจะเป็นมาตราเสริมมากกว่ามาตราหลัก ความเป็นไปได้ค่อนข้างสูงว่า สมัยอยุธยาควรจะมีพระโอยการบัญญัติทำเนียบศักดินาพระ เพราะหลักฐานอื่นที่ปรากฏทำเนียบศักดินาพระโดยระบุว่าเป็นข้อมูล "เท่าที่จำได้" นั้นเป็นเครื่องมือยืนยันถึงการมีกฎหมายกำหนดศักดินาพระ ทั้งนี้หลักฐานทำเนียบศักดินาพระ "เท่าที่จำได้" ที่จะศึกษาได้นั้น มีอาทิ ทำเนียบศักดินาพระใน**คำให้การของชาวกรุงเก่า** (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, 2515 : 259) **คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม** (แถลงงานประวัติศาสตร์, 2513 : 69-71) และทำเนียบสมณศักดิ์ที่เขียนขึ้น "เท่าที่จำได้" โดยพระบรมราชโองการของสมเด็จพระเจ้าตากสินหรืออาจจะโดยพระบรมราชโองการของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514b : 16-22)

จากการศึกษาเปรียบเทียบข้อมูลดังกล่าวกับข้อมูลอันปรากฏในจดหมายเหตุและพระราชพงศาวดาร สมณศักดิ์น่าจะมีลำดับดังนี้

- 1) ตำแหน่งผู้ปกครองพุทธจักรสูงสุด คือ สมเด็จพระสังฆราช แต่มีได้กำหนดแน่นอนว่าเป็นตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเฉพาะของสงฆ์สำนักฝ่ายใดนิกายใด และมีได้ระบุดำนาจการปกครองคณะสงฆ์ฝ่ายใดคณะใดที่แน่นอน ตำแหน่งนี้คงจะมีมาแต่แรกเริ่มสมัยอยุธยาแล้ว และผู้ดำรงตำแหน่งนี้อาจจะเป็นพระเถระผู้ใหญ่ฝ่ายใดคงจะได้
- 2) ตำแหน่งพระราชาคณะ มีสมณศักดิ์เป็นพระ และคงมีการลำดับชั้นเป็นสองชั้นดังที่ปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ ชั้นผู้ใหญ่และชั้นสามัญ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514b : 24)
- 3) ตำแหน่งผู้บริหารกิจการของคณะสงฆ์ฝ่ายต่าง ๆ มีสมณศักดิ์เป็นพระครู
- 4) ตำแหน่งเจ้าอาวาสหรืออธิการ มีสมณศักดิ์เป็นพระครูเป็นสูงสุด ต่ำสุดมิได้มีสมณศักดิ์ปรากฏหลักฐานยืนยัน

มีข้อควรสังเกตว่า ทำเนียบศักดินาพระใน**พระโอยการตำแหน่งนาทหาร**มิได้กำหนดศักดินาสำหรับตำแหน่งทั้ง 4 ดังกล่าว แต่ความ "สูงยศ" เพียงใดน่าจะสืบได้จากอภิสิทธิ์ในการใช้เครื่องอุปโภค

บริโภค เช่น เครื่องอัฐบริหาร ยวดยานคานหาม เครื่องยศ เครื่องประโคม ซึ่งทำให้การขุดหลวงวัดประดู่
ทรงธรรมได้กำหนดไว้ (แถลงงานประวัติศาสตร์, 2513 : 71) ตลอดจนเอกสารชาวตะวันตก ตั้งแต่พุทธ
ศตวรรษที่ 22 เป็นต้นมา สามารถให้ข้อมูลสนับสนุนได้เป็นอย่างดี

3.2 การอุทิศถวายสรรพสิ่ง

ตั้งแต่อดีตกาลมาแล้ว การอุทิศนั้นมีปรากฏเป็นหลักฐานในศิลาจารึกของสมัยทวารวดี
ศรีวิชัยและละโว้ (ดูตัวอย่างใน ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 3 และภาคที่ 4, 2508) สิ่งที่สร้างหรืออุทิศแก่
พุทธจักรที่สำคัญได้แก่

- 1) การอุทิศที่ดินเป็นธรณีสงฆ์ เป็นกรรมสิทธิ์ให้ขาด มักมีพื้นที่กว้างขวางมากพอที่จะให้
วัดสามารถทำผลประโยชน์บำรุงวัดได้ พื้นที่ดินที่อุทิศนั้นมีปริมาณอันกำหนดแน่นอนไว้ในพระตำราหรือ
จารึก หรือ “หลาบเงิน หลาบทอง” และระบุขอบเขตที่ดินที่เรียกว่า การปักปันเขตแดนและการกำหนดที่ดิน
ว่างห่างจากเขตธรณีสงฆ์ประมาณ 4 วา หรือตามสำนวนที่ว่า “ห่างชั่วช้างหันตัว”² ที่ดินเขตว่างนั้นเป็นเขต
กลางระหว่างธรณีสงฆ์กับที่ดินราษฎร เรียกว่า “เลนหุบเขา”
- 2) การสร้างพุทธานุภาพ เป็นสถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูปและประกอบพิธีกรรม และ
สังฆาวาสเป็นที่อยู่อาศัยของพระ
- 3) การสร้างพระพุทธรูป และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ อันเป็นรูปนิมิตรและสัญลักษณ์แห่ง
พระพุทธศาสนา เพื่อการสักการบูชา
- 4) การอุทิศผลประโยชน์จากที่ดินเพื่อบำรุงวัด ที่ดินประเภทนี้ที่มีได้เป็นของวัดแต่ให้ผล
ประโยชน์เป็นผลผลิตแก่วัด เรียกว่าที่นาจ้งหัน หรือที่ภูมิพระกัลปนา (ประชุมพระตำราฯ, 2510 : 53)
- 5) การอุทิศผลผลิตพืชผล ส่วนและอาคารแก่วัด
- 6) การอุทิศอาคารค่าเช่าที่ดินธรณีสงฆ์ ผู้ที่เช่าทำผลประโยชน์บนที่ดินธรณีสงฆ์ถวายผล
ประโยชน์บางส่วนเป็นอาคารค่าเช่าที่ธรณีสงฆ์ให้แก่วัด
- 7) แรงงาน แรงงานที่อุทิศให้แก่วัดได้แก่ แรงงานคนและแรงงานสัตว์ ผู้คนที่อุทิศได้ซื้อ
ถวายเพื่อให้ปรนนิบัติคณะสงฆ์ เรียกว่า ข้าพระ หรือศิลาบาล เป็นทาสในพุทธจักร ส่วนไพร่ที่อุทิศแรงงาน
ถวายแก่วัดนั้น เรียกว่า ไพร่อุทิศ แม้แต่ผู้ที่ศรัทธาในพระศาสนาและได้อุทิศแรงงานตนถวายเป็นครั้งเป็น
คราว หรือตลอดไปโดยมิได้เป็นไพร่อุทิศก็เรียกว่า โยมสงฆ์ ข้อควรสังเกตคือ แรงงานคนที่อุทิศถวายมี

² ดูตัวอย่างในเชิงอรรถข้อที่ 1 ของ “พระตำรากรมราชูทิศเพื่อกัลปนาสมัยสมเด็จพระเพทราชา พ.ศ. 2242 ประชุม
ตำรากรมราชูทิศเพื่อกัลปนาสมัยอยุธยา, ภาค 1, 2510

จำนวนมาก เพราะผู้อุทิศมักถวายข้าพระเป็นครัวเรือนมากกว่าจะถวายเป็นรายบุคคล และข้าพระนั้นเป็นทาสแห่งพระศาสนาสืบต่อดกทอดในวงศ์สกุลกฎหมายบ้านเมืองมิได้มีข้อบัญญัติใดจำกัดขอบเขตปริมาณของข้าพระ

8) การอุทิศสรรพสิ่งโดยแยกประเภทเป็น ปัจจัยสี่ที่เรียกว่าเครื่องจตุปัจจัยไทยทาน เครื่องอัฐบริขารอำนวยความสะดวกแก่การครองสมณเพศ และประเภทเครื่องอุปโภคบริโภคทั้งที่จำเป็นและไม่จำเป็นเพื่อประดับเกียรติยศ มีทั้งที่เป็นทรัพย์สินเงินทอง ยานพาหนะ แก้ว อัญมณี ช้างม้าพาหนะ วัว ควายที่เป็นแรงงานในการเพาะปลูก ตลอดจนไปจนถึงเครื่องอุปโภคบริโภคเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรม อาทิ เครื่องดนตรี นักดนตรี นางระบำ เพื่อ “บำเรอพระเป็นเจ้า” เครื่องยศ เครื่องประกอบและเครื่องแห่ เป็นต้น การอุทิศมีเหตุผลอันสืบค้นได้จากคำอธิบายที่แสดงความปรารถนาจากผลบุญที่จะได้พบพระศรีอารีย์ในภพหน้าบ้าง ขอเป็นพระอรหันต์บ้าง ขอให้ได้พบพระรัตนตรัยบ้าง ขอมีชีวิตที่สุขสมบูรณ์ในภพหน้าบ้าง ขอเป็นพระพุทธเจ้าบ้าง พระโพธิสัตว์บ้าง ขอเกิดในวรรณะ刹ตริย์และพราหมณ์ หรือชนชั้นผู้มั่งคั่งด้วยทรัพย์ศฤงคารบ้าง ขอขึ้นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บ้าง ขอรับใช้พระศรีอารีย์บ้าง เป็นต้น

ประเพณีนิยมอุทิศถวายแก่พุทธจักรมีมากน้อยแล้วแต่ศรัทธาที่ผู้คนมีต่อพระศาสนา การอุทิศเป็นการอุปถัมภ์พุทธจักรอย่างสม่ำเสมอเป็นเนืองนิตย์ มากกว่าการอุปถัมภ์เฉพาะครั้งหรือเฉพาะกาล การอุทิศเช่นนี้ถือว่าการบำเพ็ญทานบารมีอันเป็นยอดแห่งการสร้างบุญบารมี

ความมั่งคั่งด้วยกำลังคนและทรัพย์ศฤงคารของพุทธจักรเป็นความมั่งคั่งที่จีรังยั่งยืนและมีลักษณะพิเศษควรแก่การพิจารณามาก โดยนิตินัยแล้ว ที่ดินในแคว้นแคว้นของกรุงศรีอยุธยาอยู่ร่มเป็นของพระมหากษัตริย์ ประชาชนไม่มีสิทธิ์ถือกรรมสิทธิ์ในที่ดิน แต่มี “สิทธิ์ครอบครอง” ที่ดินเพื่อสร้างผลประโยชน์ยังชีพตน ที่ดินของพุทธจักรมิได้อยู่ภายใต้กฎหมายอยุธยาเสียทีเดียว และมีปริมาณไม่จำกัดด้วยกฎหมายใด ความมั่งคั่งด้วยทรัพย์ศฤงคารและผู้คนของพุทธจักร มีกฎหมายรองรับกรรมสิทธิ์อันแน่นอนมาตั้งแต่สมัยทวารวดีแล้ว หลักฐานแสดงกรรมสิทธิ์คือ จารึก หลาบเงิน หลาบทอง ในสมัยอยุธยา กรรมสิทธิ์โดยนิตินัยแสดงออกโดยเอกสารกฎหมายที่เรียกว่า พระตำรากัลปนา พระตำรากำหนดกรรมสิทธิ์ ปริมาณและขอบเขตของทรัพย์ศฤงคาร ตลอดจนประเภทของผลประโยชน์และอภิสิทธิ์ พระตำราระบุจำนวนข้าพระ บางแห่งระบุแม้แต่ชื่อข้าพระด้วย พระตำราได้แสดงกรรมสิทธิ์ที่รัฐหรือพระมหากษัตริย์หรือผู้หนึ่งผู้ใดที่แม้จะทรงอำนาจอิทธิพลเพียงใดก็ไม่มีสิทธิ์เรียกคืน ช่างชิงหรือลดทอนความมั่งคั่งของพุทธจักรได้ บรรดาข้าพระ ไพร่อุทิศ และโยมสงฆ์ ล้วนเป็นแรงงานของพุทธจักรที่จะถูกเรียกใช้เพื่อรับราชการหรือประโยชน์ส่วนตนของผู้ใดมิได้ กฎหมายกำหนดข้อห้ามการลักข้าพระและห้ามการซื้อขายข้าพระ กรรมสิทธิ์โดยนิตินัยมีผลใช้บังคับสำเร็จเด็ดขาดทุกรัชกาลตลอดไป และมักไม่มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงข้อบัญญัติของพระตำรา เว้นเสียแต่จะมีการตั้งพระตำราใหม่

3.3 อภิสทธิอันพึงได้รับ

นอกจากพุทธจักรจะได้รับผลประโยชน์อันแน่นอนดังกล่าวแล้ว พุทธจักรยังมีอภิสทธิอันเหลือด้วย ความเป็นอภิสทธิชั้นของชั้นชนพระแสดงออกในด้านต่อไปนี้-

- 1) พระยอมได้รับการยกเว้นจากการเรียกเกณฑ์แรงงานทุกประเภทในทุกกรณี ไม่ว่าจะ เป็นประเภทงานราชการหรือราชการสงคราม
- 2) ทรัพย์ศฤงคารทั้งปวงที่ขึ้นชื่อว่าเป็นของพุทธจักรยอมได้รับการยกเว้นจากการเก็บภาษีอากร
- 3) ผลประโยชน์ทุกประเภทที่พุทธจักรได้แสวงหาเองหรือได้รับจากการอุทิศ ย่อมได้รับการยกเว้นจากการเรียกเก็บภาษีอากรและยกเว้นจากการแบ่งสรรปันส่วนให้แก่ฝ่ายอาณาจักร
- 4) พุทธจักรมีสิทธิขาดในการปกครองตนเอง ตั้งแต่สมัยสุโขทัย จาริกวัดป่าแดง หลักที่ 9 ระบุว่าที่รัฐอาณาจักรให้สิทธิขาดแก่ศาสนจักรในการปกครองตนเองตามพระธรรมวินัย (ศุภยสุโขทัย ศึกษา, 2520 : 90)
- 5) เมื่อพระถึงแก่มรณภาพ ทรัพย์มรดกยอมตกเป็นกรรมสิทธิ์ของวัด เว้นเสียแต่จะมีการระบุว่า "อุทิศให้ทานแก่คหัต (คฤหัสถ์)" และกรณีที่ญาติมิตรทำพินัยกรรมยกให้แก่พระ พระจึงจะมีสิทธิเรียกมรดกได้ อนึ่ง ทรัพย์มรดกของพระที่ตกเป็นของวัดนั้น รัฐมิได้มีสิทธิขอรับส่วนแบ่งเป็นภาคหลวง ดังที่มีสิทธิในทรัพย์มรดกของฆราวาสตามกฎหมาย กฎหมายอยุธยาโดยเฉพาะพระไอยการลักษณะมรดก ไม่มีข้อบัญญัติมาตราใดระบุวิธีการจัดการมรดกที่พระมอบแก่ฆราวาส (กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3, 2506 : 42)

4. พุทธจักรกับการเมือง

ความสัมพันธ์อันลึกซึ้งระหว่างพุทธจักรกับอาณาจักรเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้พุทธจักรกับการเมือง เป็นสิ่งที่แยกจากกันมิได้อย่างสำเร็จเด็ดขาดตามที่ควรเป็น บทบาททางการเมืองของพุทธจักรเป็นบทบาทที่ พุทธจักรทั้งแสดงเองและทั้งถูกโยงให้ต้องเกี่ยวข้องโดยสถานการณ์บังคับ บทบาททางการเมืองเองนั้นมี หลายรูปแบบ และมีความสำคัญมากน้อยแล้วแต่ว่าพุทธจักรได้ "เล่น" บทบาททางการเมืองเต็มที่มากน้อย เพียงใดด้วย

บทบาทสำคัญของพุทธจักรปรากฏในด้านหนึ่งคือ การที่พุทธจักรได้ถือฤกษ์ประเพณีเป็นการ อธิบายให้เหตุผลที่มาแห่งพระราชอำนาจอันชอบธรรมและแสดงการปกครองในอุดมคติเป็นเกณฑ์วัด

ความถูกต้องชอบธรรมของการปกครอง พุทธจักรจึงเป็นพื้นฐานอันมั่นคงแห่งพระราชอำนาจและโดยความผูกพันทางระบบความเชื่อที่แน่นอนเอง ทำให้พุทธจักรมีบทบาททางการเมืองในด้านอื่นอย่างหลีกเลี่ยงมิได้

ตั้งแต่แรกเริ่มแล้ว พระราชพิธีบรมราชาภิเษกและพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาวย่อมประกอบด้วยองค์สามอันได้แก่ พุทธจักร อาณาจักร และนักบวชพราหมณ์ ดังที่เรียกเป็นสำนวนว่า "สมณสี พราหมณาจารย์เสนามาตย์" (แถลงงานประวัติศาสตร์, 2514 : 30-31)

ในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการเจริญพระพุทธมนต์และถวายการสรงมุรธาภิเษก เป็นการแสดงว่าพุทธจักรรับรองเป็นนันทนุมติว่าพระราชอำนาจนั้นถูกต้องชอบธรรม พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาซึ่งเป็น "พิธีไสย" ก็มีการประกอบพิธีในพระอุโบสถ โดยมีพระศรีรัตนตรัยเป็นองค์พยานแห่งการที่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินจักแสดงความสวามิภักดิ์ต่อสถาบันกษัตริย์ โดยนัยนั้น พุทธจักรย่อมมีบทบาททางการเมืองตั้งแต่แรกเริ่มของการเสวยราชย์แล้ว

แม้การเสวยราชย์จะชอบธรรม แต่ถ้าการปกครองมิได้เป็นไปโดยธรรม พระราชอำนาจย่อมสิ้นสุดด้วยเหตุขาดความถูกต้องชอบธรรม ในสมัยอยุธยา มีกรณีตัวอย่างการชิงราชย์ที่พุทธจักรมีบทบาทเกี่ยวข้อง คือครั้งสมเด็จพระเพทราชาทรงชิงราชย์จากสมเด็จพระนารายณ์ ใน พ.ศ. 2231 การชิงราชย์ได้อ้างว่า สมเด็จพระนารายณ์มิได้ทรงอุปถัมภ์พุทธจักรอย่างแท้จริงตามธรรมเนียม เพราะทรงสมาคมและอุปถัมภ์เหล่าบาดหลวงชาวฝรั่งเศสจนเกิดข่าวลือเรื่องการเสด็จเข้ารีตและทรงบังคับสอปลไ้พระเพื่อสักออกมารับราชการ "เข้าเวร" เป็นจำนวนมาก (สันติ ท. โกมลบุตร, 2510 : 513) คณะสงฆ์บางส่วนได้มีปฏิริยาตอบโต้โดยลักลอบซุกซ่อนอาวุธเข้าไปในพระอุโบสถเพื่อจะลอบปลงพระชนม์ในพระราชพิธี แต่กระทำการนั้นไม่สำเร็จผล พระถูกจับล่าเป็นจำนวนมาก (สันติ ท. โกมลบุตร, 2506 : 236) ความไม่พึงพอใจสมเด็จพระนารายณ์น่าจะมีส่วนทำให้คณะสงฆ์บางส่วนสนับสนุนสมเด็จพระเพทราชาให้ชิงอำนาจรัฐเพื่อปกป้องรัฐอาณาจักรให้พ้นจากอำนาจฝรั่งเศสและภัยศาสนาคริสต์ เอกสารฝรั่งเศสร่วมสมัยได้ยืนยันว่าบทบาทของพุทธจักรมีส่วนช่วยให้การชิงราชย์ครั้งนั้นสำเร็จ³

ความสำคัญของพุทธจักรในด้านการเมืองเช่นนี้ยังเห็นได้ชัดอีกในด้านตุลาการ **พระไอยการลักษณะฎาน**ได้กำหนดพระเป็นหนึ่งในคณะบุคคลที่เป็น "ทิพพยาน" ในการพิจารณาคดีความ (กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 2, 2515 : 75) ชั้นพระมีสิทธิ์ทักท้วงพระราชวินิจฉัยได้ กฎหมาย**พระไอยการ กระบดคี**รับรองสิทธิ์นั้นในมาตราที่ 56 ว่า ในการกราบบังคมทูลทักท้วงพระราชโองการ "ประสิทธิ์" ราชวัลก็ดีหรือลงโทษขุนนางผู้มีบาเหน็จบ้านาญและพ่ทยากัดดินนั้น ถ้าพระมหากษัตริย์มิได้ทรง "บัญญัติ" ตามคำกราบบังคมทูลของขุนนางสามครั้งแล้ว มาตราที่ 56 กำหนดให้ "พระสังฆราช" ถวายพระพรท้วงติง

³ ดูตัวอย่างในฉบับของ De B'eze, Le Blanc และ Mission, Vol. 1.

ได้ (กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 4, 2505 : 142) พุทธจักรมักถวายพระพร “ขอบิณฑบาตชีวิต” ผู้ต้องโทษ ประหารชีวิตด้วยข้อหาการเมือง เป็นความปรากฏเป็นตัวอย่างในเอกสารหลักฐานไทยและเอกสารหลักฐาน ต่างชาติ (สมเด็จพระพนรัตน์ม 2515 : 207; จดหมายเหตุหลวงซีเซ, 2246; Andaya, 1975 : 96; Mudiem 1959 : 79, 81, 82, 89) แม้แต่การประหารชีวิตก็มีข้อห้ามปฏิบัติในวันพระ เพราะถือว่าเป็น การฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ผิดศีลข้อ 1 (หลวงประเสริฐอักษรนิติ, 2504 : 18 ; สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 204) การอื่นนอกเหนือจากนั้น พระสามารถถวายพระพรได้ และพระมหากษัตริย์มักจะโปรดอนุโลมตามนั้น เมื่อมีการอันใดเกี่ยวข้องกับศาสนาหรือเมื่อมีปัญหาการเมือง การปรึกษาหารือพระเถระผู้ใหญ่ย่อมเป็นข้อ ควรปฏิบัติ ดังเช่นเมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรงปรึกษาพระราชาคณะเรื่องพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดป่า โมก (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 598) เป็นต้น การปรึกษาหารือสืบเนื่องมาจากการที่ฝ่ายอาณาจักร ยอมรับว่า พุทธจักรประกอบด้วยพระเถระผู้ใหญ่ผู้ทรงคุณวุฒิมากพอที่จะให้คำแนะนำ คำตักเตือนหัก ท้วง และสั่งสอนได้ เป็นการปกป้องให้พระมหากษัตริย์ทรงปกครองรัฐโดยธรรม มิให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศและพระราชอำนาจอันชอบธรรม โดยนัยนี้ พุทธจักรย่อมเป็นสถาบัน “ซึ่งถูกขังมัด” แก่การปกครอง เหมือนเป็นองค์กรถ่วงดุลพระราชอำนาจนั่นเอง

วรรณกรรมศาสนา นิทานชาดก การถวายพระธรรมเทศนา และการถวายพระอักษรหรือการสอน ศิลปวิทยาการล้วนเป็นวิธีการอันแยบยลที่จะ “ถวายโอวาท” องค์พระมหากษัตริย์ให้ทรง “ประพฤติธรรม” อีกทั้งเป็นวิธีการที่จะ “สั่งสอน” เหล่าขุนนางให้ปกครองแผ่นดินโดยธรรมด้วย วรรณกรรมที่รู้จักกันดีมี อาทิ มหาเวสสันดรชาดกที่แสดงคติราชาตามคติพุทธ ราโชวาทแสดงคติการปกครอง (สมเด็จพระพุทธ โฒษาจารย์, 2218) และพระพิไชยเสนา ซึ่งเป็นพุทธฎีกา 25 ข้อ ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนวิไชยเสนา นุวัตติ แสดงหน้าที่ข้าราชการ (แถลงงานประวัติศาสตร์, 2513 : 72-73) เป็นต้น แม้แต่การที่ฝ่ายพุทธจักรมี บทบาทสำคัญในการแต่ง หรือชำระหรือแก้ไขพระราชพงศาวดาร และเอกสารประเภทที่มีลักษณะใกล้เคียง กับพงศาวดาร ก็เป็นการแสดงทรรศนะการเมืองของฝ่ายพุทธจักรให้ปรากฏเป็นข้อควรคิดแก่ฝ่าย อาณาจักร เพราะเอกสารประเภทนั้นย่อมแสดงวิถีจักรแห่งความเจริญและความเสื่อมของรัฐอันขึ้นอยู่กับ วิธีการได้มาซึ่งอำนาจและวิธีการปกครองว่ามีความถูกต้องชอบธรรมเพียงใด

โดยสื่อเอกสารประเภทพงศาวดาร พระเถระผู้แต่งหรือผู้ชำระได้แสดงทรรศนะเชิงวิจารณ์ว่า รัชกาลที่เจริญรุ่งโรจน์นั้น สืบเนื่องมาจากพระมหากษัตริย์ “ทรงธรรม” และ “ทรงบำเพ็ญบุญกุศลต่าง ๆ มี ทานเป็นต้น จึงทรงพระบุญญาธิการ” ทรง “มหานุญมหายศ และมหานุภาพ เป็นที่อันปัจจามิตรเกรงขาม ทรงพระคุณแผ่ไปในนานาประเทศทั้งหลาย” และย้ำว่ารัชกาลนั้นย่อมมี “พระเสวตหัตถิ” มาสู่พระบารมี พระราชพงศาวดารและเอกสารที่มีลักษณะใกล้เคียงกับพงศาวดารของฝ่ายพุทธจักร เช่น พระราช พงศาวดารฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ สังคีตยวงศ์ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ภาษามคร พระราช

พงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ซึ่งมีอิทธิพลคติพุทธ ล้วนยกย่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระเจ้าปราสาททองและสมเด็จพระบรมโกศ โดยแสดงพระราชกรณียกิจทั้งในด้านทางโลกและทางธรรมอย่างละเอียด รัชกาลต่าง ๆ ที่ถูกวิพากษ์วิจารณ์มากคือ รัชกาลขุนวรวงศาธิราชและราชวงศ์บ้านพลูหลวง โดยระบุว่า ทรง “ทำการกุศลน้อย” บ้าง “ทำบาปมาก” บ้าง ผิดศีล 5 บ้าง และมักเห็นการกระทำ “ปาณาติบาต” จำนวนที่แสดงชัดมีอาทิ “มีพระทัยรักไปข้างการรบ...มิสู้รักในการกุศล” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2457 : 436) บางรัชกาลที่มีได้ปกครองโดยธรรมจนเห็นได้ชัดดังเช่น รัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ผู้แต่งหรือชำระพงศาวดารตามคติพุทธก็จะวิจารณ์แม้แต่พระชนม์ชีพของพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นเป็นความนัยว่า “ผู้ใดมีเมตตาไม่ฆ่าสัตว์ อายุยืน ไม่มีเมตตาฆ่าสัตว์ อายุสั้น [ดังเช่นรัชกาลนั้น]” (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา, 2516 : 208) หรือเช่น วิจารณ์สมเด็จพระเจ้าเอกทัศว่าทรง “มีปรีชาน้อยมักหลงไหล ปรากฏจากความสมบูรณ์ด้วยหิริโอตตัปปะ ไม่มีวิจารณ์ในราชกิจ ทั้งหลาย ไม่มีใครครวญในคุณแลโทษ” (พระยาปริยัติธรรมธาดา, 2521 : 402-403 และ พระยาพจนสุนทร, 2459 : 23) ที่นับว่ารุนแรงมากคือการวิจารณ์สถาบันกษัตริย์ในสมัยอยุธยาว่า ไม่มีพระบุญญาธิการมหาศาลอย่างแท้จริง เพราะไม่มีรัชกาลใดที่พระมหากษัตริย์ทรงประพฤติธรรมด้วยการสังคายนาพระไตรปิฎก เพราะ “กระษัตริย์เหล่านั้นก็ดี พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายก็ดี ยังเป็นผู้ตกอยู่ในที่ไม่ควรจะทำสังคายนา ทั้งไม่มีเหตุและอุปนิสัยที่จะทำสังคายนา” (พระยาพจนสุนทร, 2459 : 23)

การที่พระเถระชั้นผู้ใหญ่เป็นผู้แต่งหรือชำระพระราชพงศาวดารได้นั้น สะท้อนให้เห็นความจริงประการหนึ่งว่า พระเถระย่อมจะมีความรอบรู้และสนใจการเมืองมาก อีกทั้งอาจจะได้แต่งจดหมายเหตุเรื่องการเมืองการปกครองไว้บ้างในสมัยอยุธยา แม้แต่พระราชพงศาวดารสังเขปของนายวันวลิต (Jeremias van Vliet) ก็อ้างข้อมูลจากพระ (Andaya, 1975 : 54) ข้อควรคิดนั้นสืบเนื่องมาจากพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ ที่แต่งหรือชำระในต้นสมัยรัตนโกสินทร์ที่รู้จักกันดีล้วนเป็นฉบับที่พระเถระชั้นผู้ใหญ่หรือฆราวาสผู้ผ่านการบวชเรียนแล้วแต่งหรือชำระ การเมืองจึงน่าจะเป็นเรื่องที่พุทธจักรให้ความสนใจมาโดยตลอดทั้งในฐานะผู้แสดงบทบาทเองดังกล่าว และทั้งในฐานะผู้ถูกกระทำ

ในแวดวงการเมืองระหว่างประเทศ พุทธจักรมีส่วนเกี่ยวข้องทั้งในฐานะ “ทิพพญาณ” และ “สมณทูต” หลักฐานที่พอจะแสดงเป็นตัวอย่างได้ในที่นี้อาทิ จารึกที่พระเจ้าเจดีย์ศรีสองรักษ์ระบุนิมนต์คณะพระเถระผู้ใหญ่เป็น “ทิพพญาณ” ของการเจริญพระราชไมตรีระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงศรีสัตนาคณหุต ใน พ.ศ. 2103 (ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา, 2510 : 2-3) พระราชพงศาวดารกล่าวถึงการเป็น “ทิพพญาณ” ในการเจรจามเมืองครั้งสงครามข้างฝือก พ.ศ. 2107 ณ ‘ตำบลดัดเมรุราชิกราม’ โดย “เชิญพระศรีรัตนตรัยออกไปไว้เป็นประธาน” (สมเด็จพระพนรัตน์, 2516 : 78) การแต่งตั้งพระสังฆราชนำคณะสงฆ์ 4 รูป นำตัวพระยามาไปมอบให้แก่ฝ่ายพม่าเมื่อ พ.ศ. 2110 และได้รับเงื่อนไขพม่า

ไปบอกกล่าวแก่ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาว่า สมเด็จพระมหินทราธิราชต้องเสด็จออก “ถวายบังคม” สงครามจึงจะยุติ (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 110) ในการสงครามไทยรบพม่าในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวร พระเถระผู้ใหญ่เป็นผู้พิจารณาอุบาย “ตามยามตรีเนตร” ตามพระบรมราชโองการ (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 420) แม้แต่วัดเองก็เป็นทั้งยุทธภูมิ ที่ตั้งค่าย ที่ตั้งปืนใหญ่ และที่ตั้ง “ทัพไชย” ของฝ่ายไทยและพม่ามา โดยตลอดในสมัยอยุธยา

ในแวดวงการเมืองภายในรัฐอยุธยา พุทธจักรมีบทบาทสำคัญแอบแฝงอยู่ ผู้คิดก่อการกบฏซึ่งอำนาจรัฐที่ขาดความมั่นใจในผลลัพธ์ มักจะแสวงหาความมั่นใจและความถูกต้องโดยยึดพระศรีรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง วิธีหนึ่งที่ยอมรับปฏิบัติคือ การตั้งพิธีเสี่ยงทายพิสูจน์บุญบารมีของกษัตริย์ผู้เสวยราชย์กับบุญบารมีของผู้คิดก่อการกบฏ การเสี่ยงทายอธิษฐานครั้งที่รู้จักกันดีคือครั้งพระเทียรราชาและหัวหน้าผู้ก่อการได้เสี่ยงทายอธิษฐานว่า “พระเทียรราชาประกอบด้วยบุญบารมีจะเป็นที่ศาสนูปถัมภกปกป้องอาณาประชาราษฎร์ได้หรือมิได้ประการใดจะได้แจ้ง” (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 26) และประกาศนโยบายการปกครองรัฐว่า “ระบับทรยศคุณเข็ญเป็นจรรจน” และเพื่อ “อุปถัมภกพระบวรพุทธศาสนา” อันเป็นหน้าที่ทางกรรม (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 28) การเสี่ยงทายครั้งที่มีผู้คนร่วมพิธีมาก ตามพงศาวดารเท่าที่ปรากฏคือ ครั้งพระไตรภูวนาทิตย์ทรงเสี่ยงทายอธิษฐานโดยมีผู้ร่วมพิธีเป็นคนเดิมของพระองค์ 3,000 คน และคนพระราชทานอีก 1,000 คน (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 385) สถานที่ประกอบพิธี คือ พระอุโบสถในพระบวรพุทธศาสนา

ในการเจรจาความเมืองเรื่องการเมืองซึ่งอำนาจกัน พระเป็นสมณฑุตสำคัญสำหรับผู้มีอำนาจและผู้ซึ่งอำนาจเช่นกัน เข้าใจว่า บทบาทนั้นน่าจะมีมาช้านานแล้ว ที่นับว่าสื่อชื่อ คือ เมื่อสมเด็จพระบรมโกศสวรรคต เจ้าฟ้าอุทุมพร กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงมีพระบัญชาให้คณะสงฆ์ 5 รูป ซึ่งกำลังจะเข้าไปถวายพระธรรมเทศนา ให้เป็นสมณฑุตเข้าไป “ว่ากล่าวเจ้าสามกรม ให้ลงมาสัมผัสสมานกันถึงสองกลับ” (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 633)

วัดเองเป็นสถานที่ลี้ภัยทางการเมืองและเป็นทั้ง “ฐานปฏิบัติการ” ล่องลุ่มกำลังผู้คนเพื่อก่อการกบฏ ในรัชสมัยขุนวรวงศาธิราช พระเทียรราชาและคณะผู้ก่อการได้ใช้วัดราชประดิษฐานเป็น “ฐานปฏิบัติการ” เพื่อชิงราชย์ เมื่อพระศรีศิลป์จะชิงราชย์จากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ทรงล่องลุ่มกำลังผู้คนในวัดราชประดิษฐาน แม้จะทรงกระทำการไม่สำเร็จ ต้องเสด็จออกผนวชใหม่ที่วัดธรรมิกราชและจำพรรษาที่วัดมหาธาตุโดยมี “หมื่นจายวัดเป็นคนผู้คุม” (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 61) พระศรีศิลป์ก็ยิ่งทรงพยายามก่อการอีก และพระเถระผู้ใหญ่มีบทบาทหนุนนำโดยถวายอุบายแก่การปฏิบัติการ (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, 2504 : 17) ขณะก่อการนั้น พระศรีศิลป์มิได้ทรงปริวรรตดังพงศาวดารย้าว่า ทรง “มรณภาพในวัง” (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, 2504 : 18) ในรัชสมัยสมเด็จพระศรีเสาวภาคย์ พระศรีศิลป์พระองค์หนึ่ง

(คือ สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม) ทรงผนวชที่วัดระฆัง การผนวชคงมีระยะยาวนานก่อนรัชสมัยนั้น เพราะพระศรีศิลป์ได้ทรงดำรงสมณศักดิ์เป็นถึง พระพิมลธรรม และพระราชพงศาวดารระบุว่า "มีศิษย์โยมมาก" เพราะทรงชำนาญทั้ง "ไตรเพททางคศาสนา" (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 331) โดยสมณศักดิ์สูงส่งและโดยที่มีผู้นิยมมาก ประกอบกับการที่พระศรีศิลป์ทรงเป็นพระราชวงศ์ วัดระฆังจึงได้กลายเป็นฐานอำนาจที่ลือลือกำลังผู้คนทั้งอำนาจจากพระศรีเสวภาคย์

เมื่อดำเนินการกบฏ ผู้ก่อการใช้วัดเป็นที่ชุมนุมพล ดังเช่นเมื่อสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเจ้าอายุพระยาตั้งทัพ ณ วัดพลับพลาไชย เจ้าพระยาตั้งทัพที่วัดชัยภูมิก่อนจะเคลื่อนกำลังออกสู้รบ เมื่อพระศรีศิลป์ในสมณศักดิ์พระพิมลธรรมจะก่อการกบฏก็ทรงชุมนุมพลที่พระรางค์วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ได้ชุมนุมพลที่วัดสุทธาวาสเพื่อชิงอำนาจรัฐจากสมเด็จพระเชษฐาธิราชจากหลักฐานที่ยกเป็นตัวอย่าง ย่อมจะเห็นได้ชัดว่า วัดมีบทบาทที่สำคัญเพียงใดในการชิงอำนาจรัฐ

แม้เมื่อเผชิญภัยการเมืองและราชภัย วัดเป็นที่พึ่งพิงที่ดียิ่ง สมเด็จพระเพทราชาได้ทรงตำราว่า "ครั้นกูจะอยู่ในสมรवास ณ บัดนี้ เห็นภัยจะบังเกิดมิเป็นมั่นคง ไม่เห็นสิ่งใดที่จะเป็นที่พึ่งได้ เห็นแต่พระพุทธรศาสนา และผ้ากาสาหวัดสตร์ อันเป็นธงชัยแห่งพระอรหันต์ จะเป็นที่พำนักพำนักอุปัถพอันตราย" (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 22) พระตำราชิ้นนี้คือเหตุผลอันแท้จริงของผู้ที่แพ้เกมการเมือง ในสมัยอยุธยา พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์หลายพระองค์ได้เสด็จออกผนวชด้วยเหตุผลดังกล่าวเป็นส่วนใหญ่ พระเพทราชาผนวชที่วัดราชประดิษฐานครั้งที่ 1 ในรัชสมัยขุนวรวงศาธิราช พระศรีศิลป์ พระราชโอรสในสมเด็จพระเพทราชาธิราชต้องเสด็จออกผนวช ณ วัดราชประดิษฐาน โดยพระราชตำราในสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระศรีศิลป์พระองค์หนึ่งเสด็จออกผนวช ณ วัดระฆัง เป็นระยะเวลาอันยาวนานในรัชสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถและพระศรีเสวภาคย์ พระอาทิตย์วงศ์เสด็จออกผนวชโดยพระบรมราชโองการของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อเจ้าฟ้า (ธรรม) ธิเบศร์ได้ทรงทำร้ายเจ้าฟ้านเรนทร กรมขุนสุเรนทรพิทักษ์ที่ประตุน้ำพระทัยไม่สำเร็จก็ต้องเสด็จออกผนวชที่ราชภักดิ์ที่วัดโคกแสง ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมโกศ เจ้าฟ้าเอกทัศ กรมขุนอนุรักษ์มนตรีต้องเสด็จออกผนวชโดยพระบรมราชโองการเพื่อมิให้เป็น "กีดขวาง" แก่การที่เจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิตได้ทรงดำรงพระอิสริยยศกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา, 2516 : 241)

บรรดาขุนนางกริ่งเกรงราชภัย ก็ย่อมออกบวชสืบทอดการเมือง เอกสารฝรั่งเศสว่า เมื่อพระเพทราชากริ่งเกรงราชภัยในสมเด็จพระนารายณ์ก็ได้ออกบวช ซึ่งตามพงศาวดารไทยว่า บวชที่วัดพระยาแมน (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 532) เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ทรงพระประชวรใกล้สวรรคตก็ได้โปรดให้พระสงฆ์ราชาคณะ 20 รูปเข้าไปอุปสมบทชาวที่ชาววังที่เป็นข้าหลวงเดิม 15 คน ณ พระที่นั่งภัฏมูรธาปราสาท โดยถวายพระราชวังเมืองลพบุรีเป็น "วิสุคามสีมาแก่สงฆ์" (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 489-90)

เหล่าข้าหลวงเดิมจึงสามารถหนีเงื้อมมือฝ่ายกบฏออกจากพระราชวังได้ อย่างไรก็ตามถ้าขุนนางผู้นั้นเป็นกบฏชั้นนำแล้ว ร่มผ้ากาสาวพัสตร์ก็ไม่อาจจะคุ้มครองชีวิตผู้นั้นได้โดยตลอด ดังที่พระมหาอุปราชในรัชสมัยสมเด็จพระบรมโกศมีพระบัญชาให้ “แขกจาม” ไปฆ่าพระยาพิชัยราชา (เสม) และพระยายมราช (พูน) ซึ่งหนีไปบวชที่แขวงเมืองสุพรรณบุรีและถูกคุมตัวอยู่ ณ วัดฝาง นายสังฆราชบริหารหนีไปบวชแขวงเมืองบัวชุม แต่ก็ถูกจับสึกออกมา (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 607)

พระเจ้าอู่หม่พระองค์เสด็จออกผนวชวัดเดิม (อโยธยา) และจำพรรษาที่วัดประดู่ เมื่อทรงสละราชย์ให้แก่เจ้าฟ้าเอกทัศ อย่างไรก็ตาม การเสด็จออกผนวชโดยประเพณีบางครั้งกลายเป็นเหตุผลที่ทำให้พระราชวงศ์ชั้นสูงพระองค์นั้นทรงพลาดจากราชบัลลังก์ได้ พระราชพงศาวดารได้กล่าวว่สมเด็จพระเจ้าท้ายสระทรง “เวนสมบัติ” แก่เจ้าฟ้าอภัยด้วย “เหตุว่าพระอนุชาธิราช [เจ้าฟ้าพร----พระเจ้าบรมโกศในรัชกาลต่อมา] ทรงพระผนวชอยู่ เจ้าฟ้านเรนทรทรงผนวชอยู่” (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 600) และเจ้าฟ้านเรนทรต้องทรงผนวชต่อไปจนอาจจะตลอดพระชนม์ชีพ เมื่อพระองค์ “มิได้รับซึ่งราชสมบัติ, จึงมิได้ลาผนวชออก” (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 600)

เมื่อสำเร็จโทษพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ชั้นสูง วัดย่อมเป็นแดนประหารและเป็นสุสานฝังพระบรมศพและพระศพผู้ฟ่ายแพ้เกมการเมือง วัดที่มีบทบาทดังกล่าวมากที่สุดคือ วัดโคกพระยา (หรือสะกดว่า โคกพญา) ซึ่งจดหมายเหตุวันวลิต ได้ยืนยันมีชื่อเรียกทั่วไปว่า วัดพระเมรุโคกพญา (Watprahimin Khopitja)⁴ อยู่ตรงข้ามพระบรมมหาราชวัง (Andaya, 1975 : 43) ถ้าเป็นจริงเช่นนั้นวัดนั้นน่าจะอยู่ในบริเวณตำบลวัดพระเมรุ มีเพียงไม่กี่ครั้งที่วัดอื่นเป็นแดนประหารและสุสาน อาทิ การสำเร็จโทษพระศรีเสาวภาคย์ที่วัดพระราม (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, 2504 : 20) การสำเร็จโทษพระกษัตริย์พระองค์หนึ่งในสมเด็จพระนารายณ์ที่วัดทรากในบริเวณไม่ไกลจากพระราชวังลพบุรีนัก การสำเร็จโทษเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์และฝังพระศพที่วัดไชยวัฒนาราม (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 629) และการสำเร็จโทษ “เจ้าสามกรม” คือ กรมหมื่นจิตสุนทร กรมหมื่นสุนทรเทพและกรมหมื่นแสงภักดี ที่ตีทัพระคลังพิเศษในต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอู่หม่

5. อำนาจของพุทธจักร : มีจริงหรือ?

อาจจะกล่าวได้ว่า พระและวัดเกี่ยวข้องกับแวดวงการเมืองในสมัยอยุธยาตก ทำให้พระมีฐานะล่อแหลมต่อการเข้าเกี่ยวข้องแทรกแซงการเมืองหลายครั้ง โดยฐานะอันสูงส่งแห่งการเป็นอภิสิทธิ์ชน

⁴ คำว่า โคกพญา น่าจะเป็นชื่อที่ประชาชนเรียกทั่วไป มิใช่ว่า วัดนั้นมีชื่อเช่นนั้น พระเมรุโคกพญาคงหมายถึงแดนประหารและสุสานของ “พญา” นั่นเอง

กอบปรึไปด้วยความมั่งคั่งด้วยทรัพย์ศฤงคาร และเป็นทีเคารพยำเกรงของมหาชน พระย่อมจะมีอิทธิพลสูงพอสมควร พุทธจักรที่มีอำนาจผลประโยชน์อันมหาศาลเป็นปึกแผ่น จึงน่าจะคุกคามพระราชอำนาจอันตั้งมั่นได้ แต่ถ้าศึกษารายละเอียดแล้ว พุทธจักรมิได้มีอำนาจอิทธิพลสูงเท่าที่ควร

จากการศึกษาพระตำรา จารึก หลาเงินและหลาทองที่แสดงหลักฐานการถือกรรมสิทธิ์อันชอบธรรมในทรัพย์ศฤงคารที่พระได้รับอุทิศถวายจากมหาชน จะเห็นได้ว่า หลักฐานเหล่านั้นไม่มีบทบัญญัติข้อใดมาตราใด เป็นมาตรการบังคับใช้เพื่อคุ้มครองกรรมสิทธิ์อย่างแท้จริง หลักฐานเหล่านั้นคุ้มครองกรรมสิทธิ์โดยกำกับด้วยคำสาปแช่ง เป็นการใช้อำนาจแห่งคุณงามความดีกำหนดให้ผู้คนเกรงกลัวไม่ล่วงละเมิดทรัพย์ศฤงคารและข้าพระโยมสงฆ์ของศาสนจักรเท่านั้น แต่โดยความเป็นจริงแล้ว ความมั่งคั่งของพุทธจักรย่อมจูงใจให้ผู้คนไม่เกรงกลัวบาปและคำสาปแช่ง การล่วงละเมิดกรรมสิทธิ์ในความมั่งคั่งของพุทธจักรคงมีปรากฏเป็นครั้งเป็นคราวโดยเฉพาะตามหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์อำนาจรัฐ จนฝ่ายพุทธจักรต้องถวายพุทธฎีกาฟ้องร้องขอพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อมดังเช่น ในรัชสมัยสมเด็จพระเพทราชา พระพิมลธรรม ได้ถวายพระพรร้องทุกข์เรื่องกรมการเมืองพัทลุงล่วงละเมิดสรรพสิ่งข้างมาผู้คนที่ได้อุทิศกัลปนาแก่วัดและมีพระตำราเป็นหลักฐาน แต่การสร้างพระตำราใหม่เพื่อยืนยันกรรมสิทธิ์โดยอ้างว่าพระตำราเป็น “พระตำรา” “พระราชโองการ” และ “พระราชกำหนด” นั้น ก็ไม่มีข้อใดระบุว่า การล่วงละเมิดนั้นเป็น “ลักษณะละเมิด” โดยนิตินัย จึงไม่มีบทลงโทษกำกับ (ประชุมพระตำราฯ, 2510 : 40)

ความมั่งคั่งด้วยทรัพย์ศฤงคารและกำลังผู้คนของพุทธจักรขาดกรรมสิทธิ์อันมั่นคง พุทธจักรเองไม่มีกำลังอำนาจอันใดที่จะคุ้มครองทรัพย์สินและผู้คนของตน สถาบันพุทธจักรจึงขาดฐานอำนาจอันมั่นคงพอที่จะท้าทายพระราชอำนาจและไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นอันตรายต่อบ้านเมืองอย่างแท้จริง ตรงกันข้ามการพึ่งพาพระบารมีนับว่าเป็นความจำเป็นมากสำหรับพุทธจักร คำเรียกพระมหากษัตริย์เองย่อมสื่อความหมายได้ดี คือ คำ พระบาทบรมนาถบรมพิตร ผลประโยชน์อันใดที่พุทธจักรพึงมีพึงได้ล้วนถูกศีลธรรมจรรยากำกับไว้ว่าเป็นผลประโยชน์แห่งพระพุทธศาสนา มิได้เป็นผลประโยชน์ส่วนบุคคล การแสวงหาผลประโยชน์โดยส่วนตน เป็นข้อที่ฝ่ายอาณาจักรกำหนดข้อบังคับห้ามไว้หลายสถาน ดังเช่น **พระไอยการลักษณะมรดก** มาตราที่ 36 ได้ระบุว่าบิดามารดาญาติพี่น้องมิตรสหายจะเรียกขอส่วนแบ่งมรดกของพระผู้มรณภาพมิได้ เพราะทรัพย์ศฤงคารนั้นล้วนมาจาก “เหตุว่าเขา [ประชาชน] เจตนาทำบุญให้แก่เจ้าภิกษุเป็นของอยู่ในอารามท่านแล้ว” สรรพสิ่งที่อุทิศถวายแก่พระรูปใดล้วนถือเป็นของวัด ถึงกระนั้น มาตราที่ 36 ได้ให้สิทธิ์แก่พระที่จะ “ให้ทาน” สรรพสิ่งที่ได้รับอุทิศแก่ฆราวาสได้ (กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 3, 2506 : 42) และได้กำหนดบทบัญญัติมากมายที่จะป้องกันมิให้พระสร้างสมทรัพย์สินโดยเบียดบังพุทธจักรดังเช่น

1) พระเรียกขอส่วนแบ่งทรัพย์มรดกของมรวาสผู้ตายมิได้ เพราะถือว่า พระเป็นผู้ "อยู่ในลักษณะแล้ว" และเป็น "บุตรของพระเจ้าแล้ว" ยกเว้น ผู้เป็นสามเณรขอมรดกได้ เพื่อเป็น "จตุปัจจัย"

2) พระรับทรัพย์มรดกของมรวาสผู้ตายได้เฉพาะเมื่อผู้ตายระบุทิศเฉพาะแก่พระรูปนั้น

ในด้านการเมืองการปกครอง ความเชื่อถือเรื่องพุทธภาวะของสถาบันกษัตริย์มิได้เป็นความเชื่อที่อันโดดเด่นเพียงด้านเดียว ทิพยภาวะตามคติพราหมณ์และคติฮินดูมีอิทธิพลสูงเป็นฉายาอำนาจบดบังพุทธภาวะไว้ ดังปรากฏจากการที่ในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น เหล่าข้าราชการต้องถวายสักการบูชาพระรูปพระเชษฐูปิตรก่อนสักการบูชาพระพุทธรูปปฏิมากร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงพระราชปรารภว่า :

"เพราะเหตุพระมหากษัตริย์ แลราชวงษานวงษทั้งปวง มีทูลฐิมนะมาก ถือพระองค์ว่าเป็นพระ กษัตริย์อันประเสริฐเกิดก่อน จึงตั้งราชประเพณีไว้ให้ข้าทูลอองฯ แลราชวงษานวงษทั้งปวงกระทำสำมาการะวะรูปตนก่อนพระรัตนไตรอันทางโลกกุดรคุณ ประเสริฐกว่าไตรภพโลกยทั้งสาม" (กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 5, 2506 : 354-355)

พระมหากษัตริย์คือ พระผู้อวดตารและเทวราชสมบัติโดยทิพยภาวะแห่งพระชาติกำเนิด ตามคติพราหมณ์และคติฮินดู (จันทร์ฉาย วัคคิชิม, 2528) โดยทิพยภาวะ พระมหากษัตริย์ย่อมจะทรงดำรงความเป็นอมตะเหนือสังสารวัฏแห่งการเกิดแก่เจ็บตายเยี่ยงมนุษย์ปุถุชน พระมหากษัตริย์จึงทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจสูงสุดเป็นเด็ดขาดเหนืออาณาประชาราษฎร์ ไม่มีข้อยกเว้นแก่ชนชั้นใดแม้แต่ชนชั้นพระ

สถาบันพระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจสูงสุดเป็นเด็ดขาดในการบังคับบัญชาพุทธจักร พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจสูงสุดในการกำหนดประเภทของสำนักและนิกายของศาสนาพุทธตามพระราชอัชฌาศัยและพระราชนิยม พระราชอำนาจนั้นมีมาช้านานแล้วดังปรากฏในตำนานมูลศาสนาว่า พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจที่จะโปรดให้คณะสงฆ์ "เลิกศาสนา" และ "รับศาสนา" ใหม่ได้ ตำนานได้กล่าวถึงการที่พระญาณคัมภีร์ผู้เรียนพระศาสนาจากสำนักโรหนชนบทแห่งลังกา เมืองอริยมัญชุบุรี ได้จัดตั้งนิกายวัดป่าแดงขึ้นในกรุงศรีอยุธยาใน พ.ศ. 1972 และพระมหากษัตริย์ได้โปรดให้คณะสงฆ์บวชใหม่แก่พระในนิกายนั้น (คณะสังคมาศตวรรษ, 2519 : 17) พระมหาเถระเชียงใหม่ 7 รูป ผู้บวชแปลงที่ลังกาในสำนักพระวรมันใน พ.ศ. 1965 ได้จัดตั้งนิกายขึ้นที่กรุงศรีอยุธยา ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่าเป็นนิกายใหม่ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514b : 9) การ "เลิกศาสนา" และ "รับศาสนา" ใหม่ย่อมแล้วแต่เจ้าคณะสงฆ์นั้นว่าได้ "บวชแปลง" จากสำนักใด และการรับศาสนาจะสำเร็จผลหรือไม่ย่อมขึ้นอยู่กับพระพรหมนิมิตเป็นสำคัญด้วย

วัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ย่อมอยู่ภายใต้พระราชวินิจฉัย ประเพณีการสอบไล่พระสงฆ์เพื่อตรวจสอบความตั้งมั่นในพระธรรมและพระวินัยน่าจะมีมาช้านานแล้ว ปรากฏหลักฐานว่า ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ได้มีชาวญี่ปุ่นพยายามเข้าลอบปลงพระชนม์ขณะที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเสด็จออกมาสดับพระสงฆ์ “เอกหนังสือ” ณ พระที่นั่งจอมทองสามหลัง (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 332) และในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ จดหมายเหตุราชทูต ลา ลูแบร์ได้ย้าเรื่องการที่ขุนหลวงสรศักดิ์เป็นแม่กองสอบไล่พระและสักผู้ที่มีได้ “รัฐธรรม” ออกมาใช้ในราชการ โดยเฉพาะการ “เข้าเวร” (สันต์ ท. โกมลบุตร, 2510 : 513) พระราชพงศาวดารไทยระบุว่า เจ้าพระยาวิเศษมนตรีเป็นผู้สักพระออก “มากกระทำ ราชการทั้งปวงครั้งนั้นมาก” (สมเด็จพระพนรัตน์, 2515 : 470) การสอบไล่มีได้มีเป็นกำหนดเวลาอันแน่นอน คงแล้วแต่พระราชอัธยาศัยเป็นสำคัญ การตั้งพระราชปณิธานปัญหาธรรมให้พระเถระชั้นผู้ใหญ่ถวายวิสัจจนาก็เป็นวิธีหนึ่งที่อาณาจักรสามารถตรวจสอบความตั้งมั่นในทางธรรมของฝ่ายพุทธจักรและเป็นการบำรุงการศึกษาพระธรรมวินัยด้วย (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2463 : 2) การสอบไล่พระสงฆ์ การสักพระ และการตั้งพระราชปณิธานปัญหาธรรม ล้วนเป็นเครื่องแสดงว่า ทำยสุดแล้ว อาณาจักรยังคงมีอำนาจอันแท้จริงที่จะควบคุมพระภิกษุสงฆ์ให้เป็นชนชั้นที่มีคุณภาพมากกว่าปริมาณและปกครองคณะสงฆ์ในทางโลกได้โดยตรง

อาณาจักรอาจยินยอมให้พุทธจักรปกครองตนเองโดยพุทธวินัย อันมีปรากฏตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว แต่ถ้าผู้ครองสมณเพศกระทำความผิดต่อบ้านเมือง คณะสงฆ์จะต้องสักผู้ขึ้นและมอบตัวให้แก่ฝ่ายบ้านเมือง พุทธจักรมิได้มีอำนาจทางโลกเหนือ “ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน” ความขัดแย้งอันใดที่เกิดขึ้นในพุทธจักรและไม่สามารถหาข้อยุติได้ พุทธจักรต้องถวายพุทธฎีกาขอพระราชทานพระราชวินิจฉัย (ดูตัวอย่างในจารึกวัดป่าแดง, หลักที่ 9, จารึกสุโขทัย ; 89-90)

อย่างไรก็ตาม พุทธจักรอาจล่วงล้ำก้าเกินเข้าเกี่ยวข้องกับปกครองบ้างในรัชกาลที่พระราชอำนาจไม่มั่นคง จนมีคำปรารภของพระราชกำหนดเก่า จ.ศ. 1099 ว่า พระได้ “ล่วงเข้าว่ากล่าวอยู่แล้ว เหตุอันมิต้องด้วยคัญกิจ” และฝ่ายบ้านเมือง “เกรงในสมณเหตุ” จนไม่กล้าขัดขวางดังเช่น พุทธจักรไม่ส่งข้าพระโยมสงฆ์ที่เป็นผู้ร้ายให้แก่เจ้าหน้าที่บ้านเมือง พระราชกำหนดเก่า จ.ศ. 1099 จึงได้ทบทวนหน้าที่ของพุทธจักรไว้ ดังนี้

“ให้พระสงฆ์ว่ากล่าวในข้าพระโยมสงฆ์นั้นโดยการจะบิณฑิสังฆรณ์วัดวาอารามพระพุทธรูปเจดีย์ถาวรหลายด้ายหน้าพระวิหาร บำรุงพระศาสนาให้รุ่งเรือง และการนอกกว่านี้พระสุวีศวดีเสกรรมการจะบาดหมายและมีตรามาทอดเกณฑ์ข้าพระโยมสงฆ์เป็นลูกหมู่อื่นก็ดี แลวิวาษาแก่กันกับหมู่อื่นด้วยฝ่ายบิดามารดาเดียวกันกับหมู่อื่นพระภิกษุ ก็ให้สงฆ์ผู้เป็นเจ้าอธิการเข้ารู้เห็น ว่ากล่าวด้วยเนื้อความแต่เท่านี้ แลซึ่งเนื้อความนอกกว่านี้

อย่าให้สงฆ์ล่วงเข้าว่ากล่าวด้วยเลยเป็นอันขาดทีเดียว (กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 4, 2505 : 309-310)

บทบัญญัติข้างต้นได้แสดงให้เห็นทั้งปัญหาและพัฒนาการแห่งอำนาจของพุทธจักรได้ชัดเจนมาก โดยกำหนดอำนาจหน้าที่ของพุทธจักรให้เกณฑ์แรงงานข้าพระโยมสงฆ์ได้เฉพาะการพระศาสนาและให้ร่วมการตัดสินปัญหาการขึ้นสังกัดของข้าพระโยมสงฆ์เท่านั้น ราชการมีสิทธิ์เกณฑ์ข้าพระโยมสงฆ์ไปทำราชการได้ ถ้าศึกษาพระตำรา หลาบเงิน หลาบทอง และศิลาจารึกของต้นสมัยอยุธยา จะเห็นได้ว่า ในอดีตราชการจะเกณฑ์ข้าพระโยมสงฆ์ไปราชการมิได้เลย ตามพระราชกำหนดเก่า จ.ศ.1099 อำนาจการปกครองข้าพระโยมสงฆ์ตกเป็นของฝ่ายอาณาจักรแล้ว

สมเด็จพระสังฆราชอาจจะดูมีอำนาจในการถวายพุทธฎีกาให้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งสมณศักดิ์แก่คณะสงฆ์ (ดูตัวอย่างใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา, 2510) แต่ผู้แต่งตั้งถอดถอนหรือลดสมณศักดิ์คือ พระมหากษัตริย์ และผู้เป็นเจ้าของชีวิตของคณะสงฆ์ทุกชั้น ย่อมเป็นพระมหากษัตริย์ อาณาจักรทรงไว้ซึ่งอำนาจตุลาการในการดำเนินคดีความต่อข้าพระโยมสงฆ์และพระที่เป็น "ผู้ร้าย" ได้ พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจในการเสกพระและประหารชีวิตพระได้ทุกลำดับชั้น ดังเช่น ในรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระสังฆราชวัดป่าแก้วต้องโทษประหารชีวิตเพราะในฤกษ์ยามกบฏแก่พระศรีศิลป์ (หลวงประเสริฐอักษรนิติ์, 2515 : 18) เหล่าพระที่พยายามลอบปลงพระชนม์สมเด็จพระนารายณ์ก็ถูกประหารชีวิตเป็นจำนวนมาก กำลังผู้คนข้าพระโยมสงฆ์และแม้แต่พระสงฆ์เองมิได้รอดพ้นเงื้อมมือแห่งพระราชอำนาจไปได้โดยตลอด การเสกพระเป็นมาตรการอันแยบยลในการลดขนาดของประชากรพระ และการเรียกเกณฑ์ข้าพระโยมสงฆ์ เป็นมาตรการอันแนบเนียนในการลดกำลังอำนาจของพุทธจักรอย่างได้ผล อำนาจอาณาจักรเป็นอำนาจที่มีตัวตนเด่นชัดเหนือพุทธจักร ความไม่พึงพอใจในพระราชอำนาจปรากฏได้แต่เพียงในรูปของการวิพากษ์วิจารณ์ และจักมีอิทธิพลล้มรัชกาลได้เฉพาะเมื่อขุนนางให้ความร่วมมือเท่านั้น ถ้าพลังพุทธจักรไม่มีอำนาจอิทธิพลที่จะพลิกแผ่นดินได้ และยับยั้งพระราชอำนาจมิได้อย่างแท้จริง การถวายพระพรขอกิจนทบาตชีวิตผู้ต้องโทษประหารเป็นไปมิได้ในรัชกาลที่มีพระราชอำนาจอันตั้งมั่น (Mundie, 1959 : 82, 89)

อย่างไรก็ตาม ชั้นพระเป็นอภิสิทธิ์ชนที่เกี่ยวข้อกับการเมืองโดยมิต้องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา และมีขอบข่ายอำนาจในการเมืองสมัยอยุธยาพอควร แม้จะเป็นผู้ถือสมณเพศผู้ทรงธรรมและรอบรู้เพียงใด ก็ไม่ปรากฏหลักฐานกฎหมายอยุธยาฉบับใดมาตราใดที่ระบุตำแหน่งราชการสำหรับพระและพระเถระ ผู้ใหญ่ไม่มีตำแหน่งเข้าเฝ้าในการเสด็จออกขุนนาง ราชการแผ่นดินไม่มีหน่วยใดที่มีพระเข้าเกี่ยวข้องโดยตรง พระเถระชั้นผู้ใหญ่จะถวายพระพร ถวายคำแนะนำบ้างเฉพาะกาลเฉพาะกิจ แต่มิได้มี

ตำแหน่งที่ปรึกษาราชการ เมื่อไรตำแหน่งราชการที่จะเป็นแหล่งสร้างสมอำนาจทางการเมืองอย่างแท้จริง พระย่อมไม่มีอำนาจอิทธิพลอันมั่นคงในการเมืองการปกครอง

อาจจะกล่าวได้ว่า พุทธจักรมิได้มีอำนาจและผลประโยชน์ใหญ่หลวงที่จะก่อให้เกิดกิเลสขึ้นแก่ฝ่ายฆราวาสให้คิดใคร่แสวงหาลาภยศสักการจากพุทธจักรโดยตรง และไม่เชิญชวนให้ผู้หนึ่งผู้ใดคิดอาศัยผ้ากาสาวพัสตร์เป็นบันไดสู่อำนาจทางการเมือง พุทธจักรมีแต่เกียรติและอิทธิสิทธิ์บ้างพอควรแต่ไร้อำนาจที่จะให้ผู้ใดฟังได้ในสมัยอยุธยา

บรรดาพระราชวงศ์ที่เสด็จออกผนวชโดยประเพณีมิได้ทรงผนวชยาวนานพอที่จะได้ทรงดำรงสมณศักดิ์ระดับสูงถึงชั้นพระสังฆราช สูงสุดเท่าที่ปรากฏในพงศาวดารก็เพียงชั้นพระพิมลธรรมที่สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงดำรงอยู่ก่อนเสวยราชย์ มีพระราชวงศ์น้อยมากที่ทรงผนวชในระยะยาวนานตลอดชีพเพื่อหวังลาภยศสักการในพุทธจักรเพื่อประโยชน์ทางการเมืองโดยตรง ศาสนจักรเป็นเพียงฐานที่มั่นในการสร้างสมอำนาจและบุญบารมี โดยตัวบุคคลพระองค์เองไม่มีอำนาจราชศักดิ์อย่างแท้จริง และโดยองค์การสถาบันเองก็มิได้มีฐานะอำนาจอันใดที่จะคุกคามอาณาจักรได้ ถึงกระนั้น พุทธจักรก็เป็นพื้นฐานทางการเมืองของสมัยอยุธยา และมีบทบาทความผูกพันเกี่ยวเนื่องต่อการเมืองการปกครองพอควร เป็นเหตุให้พุทธจักรต้องเกี่ยวข้องกับวิถีทางโลกและทางการเมืองโดยปริยาย

6. สรุป

โดยโบราณราชประเพณีแล้ว พุทธจักรย่อมเป็นใหญ่ในทางธรรมและไม่ข้องเกี่ยวกับทางโลก แต่ในสมัยอยุธยา พุทธจักรมีความสัมพันธ์กับทางโลกอย่างแยกจากกันมิได้ เพราะพุทธจักรกับอาณาจักรต่างเอื้ออำนวยประโยชน์เป็นอเนกอนันต์ต่อกัน อาณาจักรเสริมสร้างพุทธจักรให้เป็นสถาบันอิทธิสิทธิ์อันสูงส่งเป็นที่เคารพยกย่องไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าสถาบันพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏจากกษัตริย์นาสมณศักดิ์ การถวายอุทิศสรรพสิ่งและกำลังผู้คน และการให้อิทธิสิทธิ์น่าน้ำพระแก้วนับพระ พุทธจักรเองก็ได้สร้างความชอบธรรมแก่การเมืองการปกครอง พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งทิพยภาวะและพุทธภาวะแห่งพระชาติกำเนิดของพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ การปกครองในอุดมคติคือ การปกครองโดยธรรม ประชาชนมีสิทธิ์ล้มล้างอำนาจอันไม่ชอบธรรมได้ โดยนัยนั้น พุทธจักรย่อมเป็นพื้นฐานอันมั่นคงแห่งพระราชอำนาจ ความผูกพันเกี่ยวเนื่องกันเช่นนั้นทำให้พุทธจักรต้องข้องเกี่ยวกับวิถีทางโลกและวิถีทางการเมืองอย่างหลีกเลี่ยงมิได้

ในแวดวงการเมือง พุทธจักรมีบทบาทสำคัญในบรรดาพระราชพิธีที่แสดงฉันทานุมัติรับรองและส่งเสริมพระราชอำนาจให้ชอบธรรม คติการปกครองโดยธรรมเป็นข้ออ้างสำคัญในการสร้างเสริมอำนาจและการต่อสู้เพื่ออำนาจสำหรับการเมืองภายในรัฐและการเมืองระหว่างรัฐในการพิจารณาคดีความ พระ

เป็นหนึ่งในคณะบุคคลผู้เป็น "ทิพพญาณ" หรือพยานในชั้นศาล พระเถระผู้ใหญ่มีสิทธิทักท้วงพระราชวินิจฉัย พระราชดำริและพระบรมราชโองการทั้งที่เกี่ยวข้องกับการศาสนาและการเมือง พุทธจักรสามารถ "ถวายเป็นอโวาท" หรือสั่งสอนผู้ปกครองให้ประพฤติธรรมได้ ในการต่อสู้เพื่ออำนาจระหว่างรัฐ พระคือสมณทูต วัดเป็นยุทธภูมิและฐานปฏิบัติการของคู่สงคราม บนเวทีการเมืองของกรุงศรีอยุธยา วัดก็เป็นฐานปฏิบัติการสำหรับการชิงอำนาจกัน พระเป็นสมณทูตของทุกฝ่าย ท้ายสุด เมื่อเผชิญภัยการเมืองและราชภัย วัดเป็นสถานที่ลี้ภัยภายใต้ร่มผ้ากาสาวพัสตร์ เป็นแดนประหารและเป็นสุสานสำหรับผู้พ่ายแพ้ พระและวัดหนีไม่พ้นห้วงมหรรณพแห่งการเมือง

พุทธจักรเอง แม้จะเป็นที่ยกย่องนับถืออย่างสูงและมีสถานภาพสูงส่ง กอปรด้วยอภิสิทธิ์ชั้นเหลือมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สินศฤงคารและกำลังผู้คน และสามารถปกครองตนเองตามพุทธวินัย แต่พุทธจักรไม่มีอำนาจอิทธิพลแท้จริงที่จะเป็นภัยคุกคามพระราชอำนาจได้ เพราะพระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจเด็ดขาดในการบังคับบัญชาพุทธจักร พุทธจักรไม่มีอำนาจปกครองเหนือประชาชน คนชั้นพระเองก็อยู่เหนือกฎหมายไม่ได้ แม้แต่ทรัพย์สินศฤงคารและกำลังผู้คนของพุทธจักรก็ไม่มีกฎหมายคุ้มครองกรรมสิทธิ์ ต้องหมายฟังพระบารมีเป็นสำคัญ

อาจจะกล่าวได้ว่า พุทธจักรมีความสัมพันธ์ที่ดีกับอาณาจักร โดยอาณาจักรมีอำนาจแท้จริงเหนือพุทธจักร อาณาจักรเป็นทั้งผู้อุปถัมภ์ค้ำจุนการพระศาสนาและเป็นผู้ที่ทำให้พุทธจักรต้องข้องเกี่ยวกับทางโลกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

บรรณานุกรม

- กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1. 2516. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.
 -----, เล่ม 2. 2515. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.
 -----, เล่ม 3. 2506. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.
 -----, เล่ม 4. 2505. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.
 -----, เล่ม 5. 2506. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.
- คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. 2519. **ตำนานมูลศาสนา**, ฉบับวัดป่าแดง ภาคปริวรรต ลำดับที่ 9. เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
- จดหมายบาดหลวงซีเซ (Cice) ถึง Directeur des Missions Etrangères ลงวันที่ 30 พฤษภาคม พ.ศ. 2246, **Mission**, Vol. II.
- จันทร์ฉาย ภักดีธิดา. 2528. **การศึกษาวิเคราะห์ความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสมัยอยุธยา**. รายงานการวิจัย, คณะมนุษยศาสตร์, มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- จ่านง ทองประเสริฐ (แปล). 2521. **บ่อเกิดลัทธิประเพณีอินเดีย**. พระนคร: ราชบัณฑิตยสถาน, โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น.
- แถลงงานประวัติศาสตร์. 2513. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม". กันยายน, 3: 72-73.
- แถลงงานประวัติศาสตร์. 2513. "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม". พฤษภาคม, 4: 67-71.
- นพดล พิมพ์ลา. 2522. **พุทธปรัชญาฝ่ายเถรวาท**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา. 2510. "อัฐธรรมไภวของสมเด็จพระเพทราชา" พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี.
- ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกลับมา สมัยอยุธยา, ภาค 1. 2510. กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- ประชุมศิลาจารึก, ภาคที่ 3 และภาคที่ 4, 2508. กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- พระไตรปิฎก. ฉบับหลวง เล่มที่ 11. 2512. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ศาสนา.
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร: คลังวิทยา.
- พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพรว ตาละลักษณ) (แปล) 2521. **สังคิตยวงศ์ พงศาวดาร เรื่องสังคยานาพระราชธรรมวินัย** โดย สมเด็จพระวันรัตน์ วัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ 1 (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน จัดพิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการ โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ). กรุงเทพมหานคร: วัดพระเชตุพน.

- พระยาพจนสุนทร (แปล). 2459. **พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาภาษาเขมร**. พระพิมพ์ลธรรมในรัชสมัยรัชกาลที่ 1 แห่ง (พิมพ์แจกในงานปลงศพท่านเลื่อม ภรรยาพระยามนตรีสุริยวงษ์ [ขึ้น บุนนาค]). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทย.
- ศูนย์สุโขทัยศึกษา. 2520. **จารึกสุโขทัย**. พิษณุโลก: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, พิษณุโลก.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2457. "ตัวบันทึกของสมเด็จพระสังฆราช (มี)" ใน **ประดิษฐานพระสงฆ์ราชสยามในลังกาทวีป** (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงพิมพ์แจกในงานพระศพพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพรรณราย). พระนคร: กรมการแผนที่ทหารบก.
- , 2463. "คำนำ" มหาอำมาตย์ศรี พระยาประภากร วงศ์ [ว่อง บุนนาค] (รวบรวม). **พระราชปฐมาธิราชกรุงศรีอยุธยา** (พิมพ์ในการกุศลปลงพระศพ ส่นองคุณมารดา). พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- , (รวบรวม). 2465. "มหาสุบินชาดก" ใน **นิบาต ชาดก**, เล่ม 2. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- (แปล). 2489. **เรื่องพระราชาณุกิจ** จากต้นฉบับ Indian Wisdom โดยเซอร์ โมนีเย วิลเลียมส์. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในการพระราชกุศล 100 วัน พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- , 2514a. **ตำนานพระพุทธเจดีย์**. กรุงเทพมหานคร: แพร่พิทยา.
- , 2514b. **ตำนานพระสงฆ์และตำนานพระปริตร**. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนางเลื่อม ปิ่นทอง). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิทยากร.
- สมเด็จพระพนรัตน์. 2515. **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา**. พระนคร: คลังวิทยา.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แปลและเรียบเรียง). 2218. **ราโชวาทชาดก** (ศิษย์พิมพ์แจกอุทิศกุศลให้แก่พระยาโอวาทวรภิกข [แก่น เปริเยญ]). พระนคร: สานมิตร, ร.ศ. 126.
- สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล). 2506. **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม** แต่งโดย นิโกลาส์ แซงเวส (ค.ศ. 1688). พระนคร: ก้าวหน้า.
- (แปล). 2510. **จดหมายเหตุลาลูแบร์**. ราชอาณาจักรสยาม, ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 แต่งโดย มร. เดอะ ลาลูแบร์ (ค.ศ. 1714). พระนคร: ก้าวหน้า.
- สุวรรณ เพชนิล. 2522. **วัฒนธรรมและศาสนา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

- หลวงประเสริฐอักษรนิติ์. 2504. **พงศาวดารกรุงเทพศรีอยุธยาและพงศาวดารเหนือ**. กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย. องค์กรค้ำของคุรุสภา.
- 2515. "คำให้การขุนหลวงหาวัด" ใน **คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า**. พระนคร: คลังวิทยา.
- Andaya, Leonard (trans.) 1975. **The Short History of the Kings of Siam**, by Jeramias van Vliet, ed. by David K. Wyatt. Bangkok: The Siam society.
- De Bary, W. Theodore. 1958. **Source of Indian Tradition**. Vol.1. N.Y.: Columbia University Press.
- Hutchinson, E.W. (trans.) 1968. **1688 Revolution in Siam** by Father de Be'ze. Hong Kong: University Press.
- Launay, Andrien (comp.) 1920. **Histoire de la Mission de la Siam, Document Historiques, I**. Paris: Ancien Maisons Charles Deuniol Et Retaux.
- Le Blanc, R.P. Marcel. 1688. **Histoire de la Révolution du Royaume de Siam, Arriv'ee en l'anne'ee**. Tôme I. Lyon: Horace Molin, M.M.D.C.XC.II.
- Mundie, W.H. (trans). 1959. "Historical Account of Siam in the 17th Century" by Jeramias van Vliet. **Journal of the Siam Society**, 7: 79, 81, 82, 89.
- O' Kane, John (trans.). 1972. **The Ship of Sulaiman**. London: Routledge & Kegan Paul.